

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՄԵՂՄՈՒՆԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի Բնական, Տնտեսական, Գաղափարական ու Վարչական ճարտարությունը.— Հայ ճանապարհ Գաղութներ և Վ. խնակագրություն.— Գաղափարություն և ամփոփում Հայ Ազգ. Պատմություն:

ՄԱՐԶՈՒՄՆ

ՏՊԱԳՐ. ՆԵՐՍԵ ՆԻ ՍՐԱՊԵԱՆ

1914

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ



Հայասանի Բնական, Տնտեսական, Քաղաքակրթական ու Վարչական նկարագրությունը.— Հայ ճանաչող Գաղութներ եւ Վիճակագրություն.— Դասակարգություն եւ ամփոփում Հայ Ազգ. Պատմության:



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Բ. ԵՐԱՏԵԱՆԻ Կ. Պ. ՊԱՐԶՈՒԱՆ

ՄԱՐԶՈՒԱՆ
ՏՊԱԳՐ. ՆԵՐՍԻ ԵՒ ՍՐԱՊԵԱՆ
1914

6982 P 4

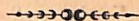
ՆԱԽԱԲԱՆ

Արեւեստականօրէն պերճախոռոց եւ սակայն, այժմ, ֆայայռած ու փշտակուած շէնքի մը ընդարձակ հողակոյսին վրայ կանգնած՝ անոր հրակեզ սաստիկները զննել՝ կը նշանակէ մարած օճախի մը մոխիրները խառնել՝ հոն քաֆուն կայծեր զննելու փութկոտ ջանադրութեամբ:

Մեր այս ձեռնարկն ալ, ահաւասիկ, նոյն այդ ձախաւեր ֆայայռումը պիտի յաշխանջէր՝ երբ սակայն հայկական մարած օճախը դէռ եւս չունենար մութ ու մռայլ հանդարտութեան մեջ պրպրացող մշարծարծ կայծեր: Ուստի, մտադրեցիմք առաջնորդուիլ օճախը Սահակ - Մեսրոպեան շողշոյուն կայծերուն, որոնց մոխիրները փնտնելու ելած էինք դէռ երեկ: Պահ մը պտոյտի եղելէ քաղձացիմք դէպի ամպածրար Մասիսը Հայաշխարհի, մերք հեզամահ ու մերք անեղափազ Արափը, հայ կենսունակ ինքնագոյութեան քաֆսոցները՝ Սպեր, Տարօն, Դուին, Վաղարշապատ եւ Կործանումը Անին, ու վերջապէս հայ վեհապանձ ֆաղափարութեան ակնադրիւր քաղինները մշտախոռ, որոնց առջեւ սակաւին արտաբողբու մրմունջներ կը քարձանան մեքի, քաղիի եւ արտի անհացած հայ դիւցազները ոգեկոյնելու: Սոյն քաղմահապոյր ներշնչարանները խրատող ծերութեան եւ անմեղ կուտութեան դասեր ունին մեզ առանդելիք: Մանաւանդ հարկ եր որ իր հայրենիքի ջուրէն, հողէն ու օդէն ուծացած հայ դեռահասին ճայիմք ճամբորդ շինականի ուխտագնացութեան տեխնիկն ու հողաքաւիլը, անոր հետ առաւանա ինք մշտապատ հորիզոններէն դէպի հայ շեռնաշխար-



ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ



1. Ա. Յ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ.— Ազգային Պատմութիւն:
2. Հ. Ղ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ.— Հնախօսութիւն Հայաստանեայց:
3. Հ. Մ. ՉՍՄՉԵԱՆ.— Հայոց Պատմութիւն (եռահատոր):
4. Մ. ԳՍՐԱԳՅՇԵԱՆ.— Քննական Պատմութիւն Հայոց:
5. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ.— Հայաստանի Աշխարհագրութիւնը:
6. ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԷՆ.— Տարեւրջ Աշխարհագրութեան:
7. Հ. Ղ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ.— Հին Հայաստան:
8. Դ. ԽԱՉԿՈՆՅ.— Պատկերազ. Աշխարհագրութիւն:
9. Հ. Ս. ԵՓՐԻԿԵԱՆ.— Բնաշխարհիկ Բառարան (երկսհատոր):
10. Բ. Մ. ՊՕՉԱՃԵԱՆ.— Հանգոս Հայոց Պատմութիւն:
11. Հ. ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ.— » »
12. Գ. ՄԵՍՐՈՊ.— Ուրարտու կամ Հայաստանի Նախաքնիկները:
13. Ս. ԲԱԼԱՍԱՆԵԱՆ.— Պատկերազարդ Հայոց Պատմութիւն:
14. Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՃԵԱՆ.— Քննկ. Պատմութիւն Հայոց:
15. Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ.— Հանգոս Պատմութիւն Հայոց:
16. Դ. ԽԱՉԿՈՆՅ.— Պատկերազարդ Հայոց Պատմութիւն

17. Տօփ. Ե. ՏՄՂԱԻԱՐԵԱՆ. — Ուրուագիծ Պատմութիւն Հայոց:

18. ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. — Հայերը Ռուսաստանում:

19. Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ. — Պատմութիւն Հայոց:

20. Ս. ԲԻԻՐԱՏ. — Հայկական ընդհ. Պատմութիւն:

21. Հ. Ե. ՉԱՔՃԵԱՆ. — Պատմութիւն Հայոց:

22. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ. — Հայկական Պատմութիւն:

23. Histoire des anciens Armeniens Noël dolens et

A. Khatch.

24. Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ. — Հայաստան եւ Հայերը՝ ըստ Քսենոփոնի:

25. Հանդէս Անստեայ:

26. Բազմալիկ:



ԳԼՈՒԽ Ա.

ԲՆԱԿԱՆ ԵԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ



ՏԵՂԸ. — Հայաստան — Հայոց պատմական լեռնաշխարհը — կը գրաւէ Եւրոպայի ու Ասիայ միջնամասը՝ պարփակուելով Արեւելեան երկայնութեան 30-45 եւ Հիւսիսային երկայնութեան 36-42 աստիճաններուն մէջ՝ 150.000 քա. մղոն տարածութեամբ:

ԴԻՐՔԸ. — Հայաստան իր բարձրաւանդակներու, երկնաքերձ ու ամպածրար լեռներու գերակայ սարահարթով կը ներկայացնէ անառիկ դիրք մը: Մօտաւորապէս 3-8000 ոտք բարձրութեամբ հետզհետէ կը հակի դէպի սահմանածայրերը: Այնպէս որ՝ հիւսիսային կողմէն կ'իջնէ Կուր գետը, Արեւմուտքէն՝ Փոքր-Հայքի դաշտադէպիները, Հարաւէն՝ Եփրատ գետը, իսկ Արեւելքէն ալ՝ Կասպից կամ Վրկանայ ծովը: Անդնդափոր ձորեր, ծաղկաշառ ծմակներ, սաղարթախիտ անտառներ, արօտատեղիներ, մարգեր, վտակներ ու անհղաղ գետեր Հայ-

աստանը կ'օժտեն աշխարհային դրախտով մը և զինքը արժանի կ'ընեն Շղեմի իսկական բուրաստանն ըլլալու :

Այս օրինակ բնական զանազանութիւններ բնակիչներուն կուտան նկարագրի պէսպիսութիւններ, վարք ու բարքի հակադրութիւններ. և վերջապէս՝ լեռնաբնակը կը դարձնեն խրոխտ, իշխող, հաստատակամ, իսկ դաշտաբնակը՝ քծնող, երկերեսանի ու կամակատար :

ԿԼԻՄԱՆ.— Կլիմայի տեսակէտով՝ Հայաստան կը բաժնուի Հիւսիսային, Միջին և Հարաւային գօտիներու : Հիւսիսի լեռնային գօտին վերջին աստիճան ցուրտ կ'ընէ : Զիւնն ու կարկուտը տեղական բնակչութեան ամենօրեայ հիւրերն են և զինքը «Զիւնեղէն լեռներու ու թրմրեցուցիչ սառնամանիքի բնակիչ» կոչել կուտան : Ամեն տեղ ձիւնին բարձրութիւնը մէկ մեթրը կ'անցնի : Ճամբաները դժուակ են և ունին դժուարանցանքի կիրճեր, որոնց արհաւիրքին ենթարկուած է ատենօք յոյն պատմիչներէն՝ Քսենոփոնն եւս :

Այս կողմերու բնակիչները, օգին պատճառով, զօրաւոր կազմուածք ունին և, ծովէն հեռու գտնուելով, կըլիմայական փոփոխութեանց շատ չեն ենթարկուիր, որովհետեւ վեց ամիսէ աւելի ձմեռ կ'ըլլայ : Յրաութիւն և տաքութիւն միօրինակ են հոն, ու ատոր համար է որ բազմառեսակ հիւանդութիւններ անձանօթ կը մնան տեղացիներուն :

Միջին գօտին համեմատաբար բարեխառն է ու հաճելի : Ունի իրեն յատուկ բուսականութիւն մը : Իսկ Հարաւային գօտին — տաք ու առողջապահիկ — ունի հասարակածի մէջ աճող մաս մը բոյսեր, ինչպէս նաև վիթխարի կենդանիներէն մնացորդներ : Հոս անպակաս են

թօնուտ հեղեղներ, որոնք տեղւոյն հողը կը դարձնեն բարեբեր ու արգասանդ :

ՍՍ.ՀՄԱՆԸ.— Հայաստանի սահմանները զանազան դարերու մէջ հայ զանազան աշխարհակալներու ձեռքով փոփոխուած ու ընդարձակուած են՝ ամփոփելով հետզհետէ Փոքր-Հայք, Սաղարք, Աղուանք, Ասորպատական (Ատրպէճան), Հայոց Միջագետք (Ուր-Հայաստան) եւայլն : Այնպէս որ, Քրիստոսէ մօտաւորապէս կէս դար առաջ, Հայաստան Յոյներու և Պարսիկներու կողմէ Արմինիա, Հայերու կողմէ Մեծ-Հայք և Ասորեստանցիներու կողմէ ալ Ուրարտու = Արարատ (լեռնային երկիր) կը կոչուէր՝ ունենալով հետեւեալ սահմանը :

Հիւսիսէն՝ Եգիպտոս, Վրաց և Աղուանից երկիրները — որոնցմէ կը բաժնուէր Կուր գետով — Արեւելքէն՝ Կասպից ծովը, Պարսկաստան և Մարաստան, Հարաւէն՝ Ասորեստան ու Միջագետք, իսկ Արեւմուտքէն՝ Եփրատ գետ ու Փոքր-Ասիա :

Քրիստոսէ վերջը սակայն, մօտաւորապէս Ե. դարուն, Հայաստանն աւելի եւս ընդարձակուած՝ ունեցաւ հետեւեալ սահմանները :

Հիւսիսային և Հարաւային Արեւելքէն՝ Կասպից ծով, Մարաց և Պարսից երկիրները, Հարաւէն՝ Ասորեստան և Միջագետք Ատրոս, Հիւսիսային և Հարաւային Արեւմուտքէն՝ Ալիս (Գըզըլ բոսաք) գետ, Փոքր-Ասիա ու Միջերկրական ծով իսկ Հիւսիսէն՝ Սեւ ծով, Վրաց ու Աղուանից (Շիրուան) երկիրները :

ԼԵՌՆԵՐԸ.— Հայաստան-Կովկասեան և Տաւրոսեան բարձրաբերձ լեռնագօտիներու մէջ խանձարուրուած

լեռնային ցամաքակղզի մի ըլլալով — իր կեդրոնական ու սահմանադրւոյն մասերուն մէջ ունի նաեւ մեծ ու փոքր բազմաթիւ լեռներ, որոնք կը ներկայանան հետեւեալ կերպով :

1. Միւսնեաց նահանգին մէջ՝ Միւսնեաց կամ Ղարապաղի լեռներ (3500 մեթր բարձր.), Գեղամայ լեռ, Գեղարքունեաց լեռներ եւայլն :
2. Այրարատ նահանգին մէջ՝ Արարատեան լեռներ, որոնցմէ են Մեծ ու փոքր Մասիսները = Լիւրս տաղ (16254 ոտք) : Ասոնք կեդրոնական Եւրոպայի Մօսկւայի լեռներէն 1000 ոտնաչափ բարձր են : Մասիսի Հիւսիսային կողմը կը գտնուի Արագածը = Ալագեհաց (13454 ոտք) : Կայ նաեւ Նպատ լեռը, որուն վրայ Մեծն Ներսէս հայրապետը ձեռամբարձ աղօթած է Մերութան Արծրունիի պարտութեան և Հայոց թաղաւոր՝ Պապի յաղթութեան համար :
3. Վասպուրականի նահանգին մէջ կան Վանայ լեռները՝ ինչպէս նաեւ Սեպուհ = Սիփան (13000 ոտք) և Վաւրադ :
4. Կորդուած աշխարհին մէջ՝ Կորդուած լեռներ (14000 ոտք), որոնք, հին ժամանակ, Հայաստանի և Ասորեստանի սահմանները կը գծէին :
5. Աղձնիք նահանգին մէջ՝ Աղձնեաց լեռներ, որոնք երբեմն կը կոչուէին նաեւ Սասնոյ կամ Սասունք լեռներ :
6. Տուրուբերանի մէջ՝ Խոյ, Նեբրովդ, Գրգուռ լեռները : (Ըստ աւանդութեան՝ Նոյի տապանը Գրգուռ լեռան վրայ հասցչելու եկած և ըսած է. «Գրգուռ ա՛ռ զիս» : Լեռն ալ պատասխանած է. «Գնա՛ ի Մասիս, զի բարձր է քան զիս» : Ասոր վրայ իբ

- թէ՝ Նոյի տապանը Մասիս լեռան վրայ իջած է :
7. Բարձր-Հայքի մէջ կան Բարձրահայոց կամ Հայկական լեռներ, ինչպէս՝ Բիւրականեան կամ Սրմանց = Պինկէօլ (11000 ոտք), որ հայոց ամենէն լայնատարած լեռն է : Կը գտնուին նաեւ Վարդոյ, Քէօր-օղլու, Տուծիկ և այլն :
 8. Խաղտիք և Տայք նահանգներուն մէջ՝ Պարխարեան լեռներ = Չըլաբը (12000 ոտք), Սպեր, Գոհանամ, Խաչաքար, ինչպէս նաեւ Կոթայ լեռներ, որոնք Արևմտեան կողմէն Մեծ ու փոքր-Հայքերուն սահմանները կը գծեն :
 9. Փոքր-Հայքի և Կիլիկիոյ մէջ կան Արգէսս = Էրճիաս (3500 մեթր), Տօրոս = Չուլ, Անտիտօրոս, Սեաւ (Կեալուռ տաղ) և այլն :

ՀՐԱՅՈՒՂՆԵՐ. — Ըստ բնապատմական և երկրա-խուզական հետազոտութիւններու՝ Մասիսը հրաբխային լեռ մը եղած է, որուն ստորոտը տակաւին ծածկուած է հրաբխային արտադրութիւններով : Իր ամենատոկալի բորբոքումը տեղի ունեցած է 1840 ին՝ աւեր ու կրակ սփռելով չորս կողմ : Հրաբխային լեռ մըն է նաեւ Արագածը, որ ժամանակաւ պարբերաբար բորբոքած և իր լաւանները մինչև Արաքս գետը հոսեցուցած է : Մասիսի նման՝ ունի հրաբխային հետքեր :

ԼԵՌՆԱԳՆԱՅԵՐ. — Հայաստան, իր մեծափառ լեռներուն հետ, ունի լայնամիտ լեռնադաշտեր, ինչպէս՝ Հիւսիս-Արևմտեան մասին մէջ՝ Ճօրոխի դաշտը, Ախլցխայի (Ախալքալաք), Կարնոյ, երզնկայի, Բասենի եւայլն : Սոյն լեռնադաշտերուն համար տեղւոյն նահանգը «Բարձր-Հայք» կը կոչուի : Այլա՛ս առ ի մէջ ալ կան բազում

լեռնադաշտեր՝ ինչպէս՝ Երասխի, Շիրակի (Շէօրէկէլ), Վանանդի, Հիւսիսային Արագածոտնի, Պայաղխի, Արեւելեան Եփրատի (Մուրատ) եւայլն: Վաստակական նահանգին մէջ կան Տոսպի, Արտաղի, իսկ Փոքր-Հայքի մէջ ալ՝ Մալաթիոյ լեռնադաշտերը:

ԳԵՏԵՐԸ. — Հայաշխարհի յիշատակուած բազմաթիւ լեռները կ'արտադրեն սրաժաղ գետեր, որոնք — իրենց անցած տեղերուն մէջ — կ'ուռգեն դաշտեր ու սարեր՝ դարկ տալով հայ Բուսայխարհին: Անոնք, ընդհանրապէս, դէպի Հարաւ եւ Արեւելք կ'ընթանան: Հայաստանի Հիւսիս-Արեւմտեան կողմէն՝ Սեւ ծով, Արեւելակողմէն՝ Կասպից ծով եւ Հարաւէն՝ Պարսից ծոցը կը թափին:

Սեւ ծովը կը թափի Ճորոխ (Չիւրիւք Մու) գետը, որ կը բլխի Բարձրահայոց լեռներէն եւ կ'ընթանայ Պաթումի մօտէն: Ճորոխն իր մէջ կ'ընդունի Սաման-Սու, Արտահանի, Օլթի, Պարխարեան եւ այլ գետակները: Նոյն ծովը կը թափին նաեւ Ալիս (Գրգըլ ըրմագ) գետը — որ կ'անցնի Սերաստիոյ մօտէն — Իրիս՝ (Եէշիլ ըրմագ), որ կ'անցնի Թոգաթէն, Ամասիայէն եւայլն:

Կասպից ծովը կը թափին Կուր (Կիւրոսի անունով կոչուած) եւ Երասխ=Արաքս գետերը:

Կուր գետը կը բլխի Կարսի լեռներէն, կ'ընդունի Ախլցխայի, Մըցխէթայի (Վրաստանի մայրաքաղաք) գետերը: Կ'ընթանայ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներէն ու, միանալով Արաքսին, կը թափի Կասպից ծովը: Այս գետն ունի պատուական ձուկեր, որոնցմով Խաւսար կը պատրաստուի: (Ազգ. պատմութեան մէջ կը յիշատակուի թէ Արտաշէս Բ. թագաւորն հայոց Կուր գետէն իր նոյնպիսի անցած ու Ալաններու թագաւորագուէր՝

Սաթնիկ՝ առեւանգած է):

Երասխ գետը կը բլխի Բարձրահայոց Բիւրակնեան լեռներէն, կ'անցնի Նոր Զուղայէն, Արցախու եւ Ուտիացոց աշխարհներէն: Իր ընթացքին մէջ՝ կ'ընդունի շատ մը վտակներ, ինչպէս, Ախուրեան (Արփայ չայ), Կարմիր, Հրազդան, Աղանի, Քասաղ (Կարապի ջուր), Ազատ, (Գառնի ջուր), Մեծամայր, Որոտն, Ռաճ եւայլն: Երասխ, անյիշատակ ժամանակներու մէջ, նաւարկելի գետ մըն էր: Անոր վրայէն հայերը կը փոխադրէին Կարսի անտառներուն շինութեան ատաղձները: Ունի մի անի կամուրջներ՝ ինչպէս՝ հայ հովիւի կամուրջ (Չօպան Քէօփրիւսիւ), Վաղարշապատի, Արտաշատի, Հին Զուղայի եւայլն: Երասխն ունի համեմ ձուկեր, որոնք բազմատեսակ են: Ասոր հովտին մէջ, հին դարաշրջաններու ընթացքին, մեծ մասով կ'ապրէին Նախաբնիկ-Ուրարտուցիները:

Պարսկական ծոցը թափող գետերն են Եփրատ եւ Տիգրիս = Դըկլաթ (Տիճլէ), որոնց գետախառնուրդը Շատ-իւլ-Արաք կը կոչուի:

Եփրատն Արեւմտեան Ասիոյ ամենամեծ գետն է: Ասոր մէկ ճիւղն սկիզբ կ'առնէ Սպիր գաւառէն — Կարինի Հիւսիսակողմը — եւ կը կոչուի Սեւ-Ջուր (Գարա-Սու). կ'ընթանայ դէպի Հարաւային-Արեւմուտք՝ Ակն քաղաքը եւ շարունակելով իր գնացքը Մեծ ու Փոքր Հայքերն իրարմէ կը բաժնէ: Եփրատի երկրորդ ճիւղը կը բլխի Բագրեւանդ գաւառէն, յետոյ կը միանայ առաջին ճիւղին եւ կը կոչուի Հայկական Եփրատ կամ Արածանի (Մու առ չայ): Այսպէս՝ Եփրատ իր երկու ճիւղերով կը հեռանայ Հաստանէն եւ կ'ընթանայ դէպի հարաւ: Ծածրան կ'ընդունի Գալ գետը, Քէօմիւր Սու, Մանանդի, Մէլոս (Քարա-

տու) եւայլն. ու միանալով Տիգրիսի՝ կը թափի Պարսկա-
կան ծոցը: Այժմ թուրքերու կողմէ Ծիրառտ կը կոչուի:

Տիգրիս (Դիլավթ) գետն ալ կը բլխի Խարբերդէն և
կ'ընթանայ Տիգրանակերտէն: Իրեն կը միանայ Բաղէշի
(Պիթլիա) գետը: Տիգրիս հետզհետէ կ'անցնի Կորդուած
աշխարհի հարաւակողմէն, կը հոսի մինչեւ Մուսուլ (Նին-
ուէ), կ'ընդունի Պաթման-Սու, Մերտինա, Զաւգէտ, և
ասկէ վերջ՝ կը միանայ Եփրատի: Եփրատի և Տիգրիսի
գետահովիտը կը կոչուի Միջագետք կամ Սենաար: Այս
հովտին մէջ նշանաւոր քաղաքներ ծաղկած են՝ ինչպէս՝
Նինուէ, Բաբելոն: Արուեստ, գիտութիւն, երկրագոր-
ծութիւն մեծ զարկ են ստացած. այնպէս որ Սենաարը
համաշխարհային քաղաքակրթութեան անդրանիկ օրրանը
դարձաւ: Ասիոյ առաջին մեծ ու անհղ պետութիւնը՝
Ասորեստան՝ հոս կազմակերպուեցաւ և ներկայացուց
Տիգրիս-Եփրատ գետահովիտի հնամենի քաղաքակրթու-
թիւնը:

Լիճերը.— Հայաստան — Զուլիցերիոյ նման — ունի
գեղատեսիլ ծովակներ կամ լիճեր որոնք, իրենց ընդար-
ձակութեան համար, Հայոց կողմէ ծով կոչուեցան:

1. Գեղամայ կամ Սեւանայ լիճը (6000 ոտք բարձր.)
Հայաստանի Հիւսիս-Արեւելեան կողմը կը գտնուի:
Սա ունի Սեւան կոչուած կղզի մը: Այս ծովակին
ջուրն անուշ է և ունի 12 տեսակ համեղ ձուկեր:
2. Վանայ կամ Բզնունեայ լիճը (5000 ոտք) կը գտնուի
Վասպուրական նահանգին մէջ: Ասոր ջուրն աղի է:
Ունի մանր մուկեր ձուկեր, որոնց աղածը կը կոչուի
տառեխ: Սա վաճառականութեան համար կարեւո-
րագոյն աղբիւր մըն է:
3. Ուրմիո կամ Կապուտան լիճը (4000 ոտք) — Հա-

յասանի հարաւային կողմը — աղի է: Մարդիկ անկէ
մեծաքանակ առատութեամբ աղ կը հանեն: Իսկ ձուկ
բնաւ չունի: Հոս կղզի մը կայ, որ կը կոչուի Թեւա:

Այս երեք ծովակներէն զատ՝ կան նաեւ երկրորդական
լիճեր, ինչպէս, Ծովակ Հիւսիսայ կամ Փառաւան (Զլ-
արր), Արջակու, Նազիկ, Ծովք լիճ կամ Խարբերդի ծով
(Կէօլճիւք), Ռչաունեայ, Կարնոյ, Գալլատու, Փալաթ,
Արդնոյ եւայլն: Յիշուած լիճերուն մէկ մասը կը գտնուի
Տայքի և Գուգարքի նահանգներուն մէջ:

ԿՂԶԻՆԵՐԸ.— Վանայ կամ Բզնունեայ լիճին մէջ
կան չորս կղզիներ, որոնք են՝ Աղթամար, Առաեր, Լիւ
և Կաուց: Սեւանայ լիճին մէջ կայ Սեւանայ կղզին, իսկ
Ուրմիոյ լիճին մէջ՝ ու թը Երկրորդական կղզիներ, որոնցմէ
մէկը Թիւն է:

Կղզիներուն մէջ ամենէն նշանաւորը Աղթամարն է,
ուր հայ Կաթողիկոսներէն մին կը նստի:

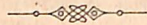
ԶԵՐՄՈՒԿՆԵՐԸ.— Հրաբխային ու երկրաշարժա-
կան փոխակերպութեանց ենթարկուող աշխարհի մը մէջ
անշուշտ առատ կ'ըլլան նաեւ ջերմուկներ ու հանքային
ջուրեր: Ասոնցմէ ոմանք տաք և ուրիշներ ալ գաղջ կամ
սառը ըլլալով՝ իրենց մէջ ունին ծծմրային և երկաթային
մասեր: Հայաստանի ջերմուկներէն նշանաւորն է Կարնոյ
Ըլճա կոչուածը, որուն հին ժամանակ հայերը «Ջերմ
բլիսեղ աղբիւր» կ'ըսէին: Կան նաեւ Եփրակի (Ախուրեա-
նի մօտ), Հասան-Գալէի, Ղարապաղի, Վայոց ձորի,
Տաթևի ջերմուկներն ու հանքային ջուրերն եւայլն:





ՊԼՈՒՆ Բ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ



ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.— Բաղմաղան լեռ-
ներով հարուստ Հայաշխարհը, ի հարկ է, հարուստ կ'ըլ-
լայ նաև իր հանքային — քարի ու մետաղի — համադը-
րութեամբ:

Ունի խանձաքար և բազալիդ կոչուած գոյնզգոյն
քարեր, որոնք — որպէս հայ ճարտարարուեստի աղբիւր—
Անիի և այլ եկեղեցիներուն շինութեան յատկացուած են:
Նշանաւոր քարաստաններուն մէջ կան սպիտակ և խալ-
տաւոր գճաքար, օձաքար, բոլիւս, մարմարիոն, արդիւ-
հան քար, վանական կամ բլրերդաքար (Չորրորդ հայքի
ու Մեծ-հայքի մէջ). բորակ, պողլեղ, աղ (Վանի և
Ուրմիոյ լիճներուն մէջ) ևւայն:

Այրելիներէն կան նաւթ, ծծումբ, որոնք կը գըտնը-
ւին Աղձնիքի, Տուրուբերանի, Սիւնիքի և Կիլիկիոյ մէջ:
Հայաստանի կարեւոր քարահանքերը ճարտարարուեստա-
կան ու առեւտրական մեծ շահատաններ են կազմած:

Հայ լեռնաշխարհը որքան ճոխ՝ իր քարերով, նոյն-
քան և հարուստ է իր մետաղի հանքերով: Գլխաւորա-
բար կը ներկայացնէ հետեւեալ մետաղները՝

Հանքածուխ = Փոքր-հայքի և Կիլիկիոյ մէջ

Երկաթ = Աղձնիքի, Տուրուբերանի և Պարխարեան
լեռներուն մէջ

Պղինձ = Գանձակի, Աղձնիքի, Տուրուբերանի, Զան-
կեղուրի, Փոքր-հայքի, Տիգրիս գետին քով՝
Արդնի Մատենի մէջ

Կապար = Տուրուբերանի, Սպերի, Խարբերդի մէջ

Արծաթ = Փոքր-հայքի և Սպերի մէջ

Մագնիս-երկաթ = Այրարատի մէջ

Զինկ = Փոքր-հայքի մէջ

Մկնդեղ » » »

Նիքել = Կիլիկիոյ մէջ

Մոլիբդ = Մեծ-հայքի մէջ

Ոսկի = Այրարատի, Ծովագ աշխարհի, Բարձր-հայքի,
Սպերի, (Ճորոխի մօտ), Եփրատ գետին
քով՝ Կադան Մատենի մէջ:

Ըստ պատմական յիշատակարաններու՝ մասնաւորա-
բար ոսկիի և արծաթի հանքերը կը շահագործուէին նոյն-
իսկ Մեծն Աղեքսանդրի կողմէ, երբ Հայաստանն անոր
վհապետական իշխանութեան տակ էր: Նյսուհանդերձ
գրեթէ հանքային ամբողջ աշխարհը, հինէն ի վեր՝ ըստ
արժանւոյն՝ չէ շահագործուած: Եւ արդէն ասոր համար
է որ Հայաստանի մէջ, հայերուն քով, հանքագործա-
կան, մետաղագործական և քարակոփական արհեստները
չեն զարգացած:

ԲՈՒՍԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.— Հայաստան — իր
արգասանդ ու բարեբեր հողով, բարեխառն ու օգտա-
ւէտ կլիմայով — հայրենիքն է նաև առատ բուսականու-
թեան, որ երբեմն կը գերազանցէ Եւրոպական բուսաշ-
խարհը: Գարին ու ցորենը կը բուսին ծովէն 6500
ոտք, իսկ այգեստանները՝ 4250 ոտք բարձրութեամբ:



Արևելիներ .—

Գարի = Փայտակարանի, Վանի և Կարնոյ մէջ

Յորեն = Վանի և Կարնոյ մէջ

Հաճար = » » » »

Կորեկ = » » Մոկքի »

Ընդեղէններէն կան սխեռ, ոլոր, բակլայ և այլն:

Արհեստներու մէջ գործածուած բոյսերէն կան վուշ՝ Փոքր-հայքի մէջ՝ բամբակ՝ Փայտակարանի, Կիլիկիոյ իսկ կանեի՝ Փոքր-հայքի մէջ:

Անտառներ .—

Անտառները կը գտնուին ընդհանրապէս Սև ծովու եզերքները, Կուր և Արաքսի գետահովիտը, Ղարապաղի (Սիւնիք), Խաղտիքի, Սաղանլուի, Տայքի, Արարատի, Աղձնիքի, Չորրորդ Հայքի և Գուգարքի մէջ: Անոնք հարուստ են երկնուղէշ ծառերով, ինչպէս՝ բարաի, ուռնի, կողամախ, գաղի խէժ, գլթոր (Աղձնիք), չոճի, մուրտ (Սիւնիք), տօսախ (Գուգարք), դափնի, սօսի(*) և ըն:

Մարգարտներ .—

Հայաստանի մարդագետիները, ծմակները, լեռնահովիտները—որոնք կը գտնուին մեծամասնութեամբ Կարինի, Մուշի, Այրարատի, Սիւնիքի, Արցախի, Վասպուրականի մէջ— ունին բազմաբանց ու երբիներբեան ծաղիկներ. ինչպէս՝ վարդ, կակաչ, չուշան, մանիշակ, աստղածաղիկ, դանդակածաղիկ, սրտահանդիստ, մեխակ արևածաղիկ և այլն:

Ընտանի ծառաստաններ եւ պտուղներ .—

Հայաստանի պտղատու ծառերը կ'աճին Արաքսանի, Կաղզուանի, Երզնկայի, Սասունի, Բալահովտի (Բալու),

(*) Հայերը Արմաւիրի Սօսեաց անտառէն աստուածային մեկնութիւններ կ'ընէին: Անոր նուիրուած է Անուշաւան:

Վանի, Գանձակի, Երեւանի, Շիրակի, Կարինի մէջ: Ահաւասիկ անոնք և իրենց պտուղները՝

Շիրակի(1) = ծիրան = Փոքր-հայքի մէջ

Սալորենի (Շիրակի) = Սալոր = Փոքր-հայքի մէջ

Խնձորենի = խնձոր = Փոքր-հայքի մէջ

Սերկեւիլի = սերկեւիլ = Գուգարքի մէջ

Տանձենի = տանձ — Փոքր-հայքի մէջ

Նռնենի = նուռ = Սիւնիքի և Տայքի մէջ

Թթենի = թութ = Բարձր-հայքի, Ալինի մէջ

Թզենի = թուզ = Տայքի մէջ

Ջիթենի = ձիթապտուղ = Ուտիի, Աղձնիքի մէջ

Շաղանակենի = չաղանակ (ժաշկամիրզ) = Տուրուբերանի մէջ

Նշենի = նուշ — Տայքի մէջ

Դեղձի = դեղձ = » »

Բուսային տարբեր արտադրութիւններ .—

Ծխախոտ = Փոքր-հայքի, Կիլիկիոյ մէջ

Պտղախուճիկ(2) = Տայքի մէջ

Մեղրահամ գաղթ (մանանա) = Տարօնի, Աղձնիքի, Չորրորդ-հայքի մէջ

Մեղր = Բարձր-հայքի, Սիւնիքի, Արցախի, Ուտիի, Տուրուբերանի մէջ

Որդան-կարմիր = Արարատի մէջ: Ասկէ ամենագեղեցիկ կարմիր գոյնը կը հանուի:

Գինի = Վասպուրականի (Գողթն), Շիրակի, Բարձր-հայքի մէջ:

(1) Այս ծառը առաջին անգամ Հայաստանէն եւրոպա փոխադրուած է Կը կոչուի Armenita:

(2) Խնկարոյներու և պտղախուճիկերու աստուածեան համար Բանաստեղծներ Խնկաւոր և Անուշահոտ կը կոչեն Հայաստանը:

Խաղող = Աղձնիքի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Շիրակի մէջ եւայլն:

ԿԵՆԴԱՆԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ. — Հայկական քրիստոնէական մշտնջատող ու երկնարեւմտ լեռնագօտինները իրենց մէջ կը պահեն տակաւին հսկայ ու վայրենի անասուններ, իսկ մարգագետին-արօտատեղիներն ալ՝ ընտանի ու բազմօգտաւ կենդանիներ:

Վայրենի կենդանիներն են՝ եղ, (վայրի) այծեամ, (Պարսկահայքի մէջ) եղջերու, կինձ, վիթ, վարազ, վագր, խնձ (Մոկքի մէջ), բորենի, լուսան, արջ, գայլ, աղուէս, շնագայլ, առիւծ (Չորրորդ-հայքի մէջ), ցիւռ = վայրի էջ (Պարսկահայքի մէջ) եւայլն:

Ընտանի կենդանիներէն կան՝ գոմէշ, էջ, եղ, ջորի, ուղա, ոչխար, այծ, ձի, կամ հայկական նժուգներ, կով եւայլն, որոնք — մեծ մասով — կը պահուին Կիլիկիոյ, Աղձնիքի, Տուրուբերանի, Մոկքի և Բարձր-հայքի մէջ: Հայաստանի արօտատեղիներուն մէջ կ'արածուին երբեմն այնպիսի ոչխարներ, որոնց գմակները 13-16 օխա կը կշռեն:

Հայաշխարհի թռչուններէն կան՝ կաքաւ (Մոկքի մէջ), հաւ = 170 տեսակ (Կարինի մէջ), ճնճղուկ, ձր-կրնկուկ, կարսպ, ճայ, սագ, բագ, լոր, աքլոր, փառեան, աղաւնի, տատրակ, սարեակ, արագիլ, կռունկ, ծիծեռնակ, սոխակ եւայլն:

Ձեռուններէն կան՝ կարիձ, շանաճանձ, միւղ, բղիզ, միւլու, մրջին, իշամիւլու:

Չուկիւրէն կը գտնուին՝ տառեխ, իշխանաձուկ, կողակ, գեղարդունի:

Իսկ մեծ սողուններէն կան՝ օձ, վիշապ, (Աժտէրձա) մողէլ և ուրիշներ:



ՓԼՈՒԽ Գ.

ՔԱՂԱՔԱԿԹԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայաստան՝ ըստ կարգ մը աշխարհագիր-պատմագէտներու՝ երկրիս կեդրոնը կը նշկատուի: Եւ ֆրանսացի ներհուն պատմագիրը՝ Մասքերօ ալ (G. Maspero) Հայաշխարհի հարաւամասը կը նմանցնէ մշտակայ ժամադրաւայրի մը, ուր հնադարեան այնքան ցեղեր ժամադրութիւններ կ'ընթած են: Հայաստանի սահմանակից Միջագետքն արդէն հայաշխարհի քաղաքակրթութեան թաքուն օրրանը կը համարուի՝ յանձին մահաւանդ Ասորեստանի:

Այսպէս, ուրեմն, արեւելեան երբեմնի նախարնիկ աղգերը՝ մեր մայրենի աշխարհին բնական դիրքին, բարեխառն կլիմային առիւթնող և դիւթական ազդեցութեանց տակ՝ այլեւայլ ժամանակներու մէջ՝ կուգէին դիմել զէպի հոն — այդ ասպնջական օգիւտներ — որու լուսամուտ-պատուհանները կը բացուէին Արեւելեան և Արեւմտեան հսկայ աշխարհները սահմանակցող հաստաբերձ պարիսպներու վրայ:

Հայաստանի մէջ, ի վաղուց, ներկայ էին նաեւ — հաւանաբար Թուրանական ծագում ունեցող — նախահայ ու նախարնիկ իշաղեանները (Ուրարտուցիներ), որոնք մեծ թիւով լեցուցած էին Մեծ Հայքը: Ասոնց քաղաքական կեանքը, — յաճախ արիւնոտած Ասորէ-իշաղ-

եան մշտարժարժ պատերազմներով, — և քաղաքակրթական գոյութիւնը շատ լաւ կը պատկերացունի լեւեռագիր ու նշանագիր արձանագրութիւններով: Ասոնց մեծ մասը կը գտնուի՝ Ստրեստանի աշխարհակալներուն երբեմնի ամառանոցին՝ Շամիրամակերտի (Վան-տոսպ) մէջ:

Խաղեկաններու ժամանակ — Քրաւէ մօտաւորապէս 3000 տարի առաջ — Տօրոսեան լեռնաշղթայի Հարաւահողմը (Կրիկիա և Սուրիա) կը բնակէր նաև Քեստացիներու: — Հիթիթներ կամ Հաթիեր, — աղգութիւնը, որ, յետոյ, իր ցեղային նմանութեամբ ձուլուեցաւ առաջիններուն մէջ:

Խաղիկներն ալ, սակայն — ճակատագրի բերումով — սահմանուած էին ձուլուիլ ուրիշ եկեղոր աղգութեան մը մէջ՝ որ հայ Արմէններու ցեղն էր՝ կազմուած Ասքանագեան, Հայկագնեան և Թորգոմեան կոչուած փոքր իշխանութիւններէն:

Հնդ-Եւրոպական ընտանիքին պատկանող այս Արեւմտեան աղգաբնակչութիւնը՝ անցնելով Թրակիայէն (Էտիրիէ = Ագրիանուպոլիս), Եգէական կամ Արշիպեղագոս ծովի ափերէն և Տարտանիէն՝ առաջացաւ մինչև Նախահայաստան՝ մօտաւորապէս 600 թուականին (Ք. Ա.): Հոն բնակող Խաղեկաններն իր մէջ ձուլելով, վերջապէս, գրաւեց անոնց հայրենի կալուածները՝ բոլորովին տիրացած Հայաստանի սրտին, — Մեծ-հայքի:

Ուրարտուն, այսպէս, հետզհետէ կենդանացուցին և շէնցուցին տեղացիներն ու հայ նորամուտ Արմէնեանները, որոնց վրայ աւելցան նաև ուրիշ գաղթականներ: Հայկազանց թագաւորներէն՝ Արամի ժամանակ՝ Կապաթովիկացիներ և Փաւլգիացիներ, Արշակունեաց թագաւորներէն մանաւանդ Մեծն Տիգրանի ժամանակ՝ Սկիւ-

թացիներ (Բարբարոսներ), Քաղդէացիներ, Հրէաներ, Ասորեստանցիներ, Պարթեւներ, Վրացիներ, Աղուաններ, Յոյներ եւայլն՝ կորսնցնելով իրենց ազգային անկախ ինքնագոյութիւնը՝ բաւական մեծ թիւով խառնուեցան հայոց հետ: Ասոնք էին որ կազմեցին այժմու պատուաստուած հայութիւնը՝ անոր փոխանձելով իրենց լեզուական տարրերը, բարքերն ու վարքերը, նկարագիրն ու քաղաքակրթական գանձերը:

Այսպէս, մինչև Դ. դար (Ք. Ա.), Հայաստան կը ներկայացնէր եկեղոր գաղթականներէ բաղկացած բազմացեղ ու բազմամարդ տէրութիւն մը՝ ունենալով զրեթէ 15-20 միլիոն բնակչութիւն: Յետոյ, սակայն, հայ անիշխանութեան ժամանակ՝ Յօյները, Պարսիկները, Թաթարները, Մէմլուքները, Թուրքերը, Ռուսերը եւայլն Հայաստանի անկոչ հիւրերը դարձան, գրաւեցին, ընկճեցին, կործանեցին զայն, և հայոց թիւը իջեցուցին հիմակուան երեքուկէս միլիոնին:

ԿՐԾՆՆԵՐԸ. — Հայերը, — մինչև Քրիստոնէութեան յաղթանակը, — Ոգեպաշտ, Բնապաշտ, Դիցապաշտ և հետեւաբար ալ բազմակրօն էին: Պաշտեցին նախ բնութիւնը՝ ինչպէս՝ սարսափ ազդող հրադլխային լեռներ — Մասիսը (սա քաջերու բնակավայրն եղաւ ի վերջոյ), Արաքածը — ծառեր, անտառներ, աղբիւրներ (Լուսաղբիւր կոչուած), գետեր — Եփրատ, Արաքս — կենդանիներ՝ օձ, վիշապ, Առէկ ևայլն:

Յետոյ հայերը չլիման մէջ բլլալով Քաղդէացիներու և Ասորեստանցիներու հետ՝ փոխեցին Բնապաշտական պարզ ու նախնական կրօնը և սկսան պաշտել երկնային մարմիններէն արեւը, լուսինը, որոնց համար յատկապէս

Բագիններ կանգնեցուցին :

Երկնային մարմիններն ալ, սակայն, դադրեցան իրենց բազմաճյուղային հմայքն ունենալէ : Եւ հայերն ազդուած Պարսիկ-Որմզդականներէ՝ երկրպագեցին բոցարծարծ կրակին : Իսկ — քիչ յետոյ — Բաբելոնցիներու, Հռովմայեցիներու և Յոյներու քաղաքակրթութիւնն ալ իւրացնելով՝ պաշտեցին մարդակերպ չափուածներ, ու անոնց համար պերճաւոր մեհակներ, հմայիչ արձաններ կանգնեցին : Եւ արդէն Ազգային պատմութենէն մենք գիտենք թէ՝ Արշակունեաց իշխանութեան աշխարհակալ թագաւորին՝ Արտաշէս Ա. ի միջոցաւ հայերն Յունաստանէն ու Թրակիայէն բերին կուռքեր, դիցապատկերներ և այլն :

Այսպէս, հետեւաբար, Հայոց չափուածներն էին Աւրամազդէ, Միհր, Վահագն, Տիր, Արեղ, Ամանոր, Հայկ եւ այլն : Իսկ դիցունիներէն կային՝ Անահիտ, Ասաղիկ, Նանէ, Լուսին և ուրիշներ :

Արամազդ գերագոյն աստուածն էր և արեգերբիւնդհանուր հայր-արարիչը : Միւս բոլոր աստուածներն ու աստուածուհիները իր զաւակներն էին : Մեհակներ կը գտնուէր Անի ամրոցը (Քէմախ) : Միհր օդի և լոյսի աստուածն էր, կը վարձատրէր հաւատարմութիւնը ու կը պատժէր նենգամտութիւնը : Վահագն յաղթութեան և քաջութեան աստուածն էր : Իր մեհակներ կը գտնուէր Աշտիշատի մէջ (Տարօն) և կը կոչուէր Վահեվահան : Գիտութեան, դպրութեան և ճարտարութեան աստուածըն էր Տիր, որուն հայերը Գրող անունը կուտան և այժմ կ'անրծեն չար տղաքը «Գրողը տանի» ըսելով : Այս Տիր չափուածին անունով է որ գիտութեան և ուսման հետեւող մէկը Տիրացու կը կոչուի : Հայկ, Վա-

հագնի նման, քաջ նահապետ մը եղած է և ծանօթ է Նախահայր անունով : Սա կը պաշտուէր — իրրեւ Որինն համաստեղութեան մարմնացում — շնորհիւ իր գերմարդկային ազատաշունչ հերոսութեան : Այս երկու աստուածացած և զուտ հայացի քաջերուն չուրջ հայ ժողովուրդը երկարօրի ներբողներ հիւսած է՝ յանձին իր աշուղ-զուսաներգուններուն : Վահագնի համար, ի միջի այլոց, կ'ըսուի թէ Ասորեսց Բաբլամ չափուածին յարգերը գողցած և երկնքի երեսէն Հայաստան փոխշած է : Ծամբան, ուրկէ յարգերը թափած են, աստեղագիտական բառով Յարդգող կը կոչուի : Իսկ Յոյներն ալ այդ ուղին Ծիր-կաթին կ'անուանեն՝ նկատելով թէ իրենց Մայր-դիցունէն՝ Հերա, — զաւկին կաթ տալու ժամանակ, — կաթը դէպի երկիր ցայտեցուցած է :

Դիցունիներուն մէջ՝ Անահիտ ամենէն նշանաւորը և ազգային սիրեցեալ ու խնամատար մայրն էր : Սա խորհրդանշան էր կուսութեան, համեմատութեան, լրջութեան և սուղջութեան : Իր արձանը կը դնուէր Երիզայի մէջ (Երզնկա) : Ամեն տարի, ամառը, հայերն այս մեծ աստուածուհիին համար հանդէս կը սարքէին, և վարդ կը թափէին ու աղանի կը թաւցնէին անոր մեհակներն առջև : Այս աւանդական վագեմի և հեթանոս սովորութեան համաձայն այժմ կը տօնուի Վարդավառը : Ասաղիկ՝ Արամազդի աղջկին ու Վահագնի կինը՝ զեղեցկութեան, առինքնող պջրութեան և կանանց ալ պաշտպան դիցունի էր : Իր մեհակներ կից էր Վահագնի մեհակներն, որմէ կը հետեւի թէ հայերը քաջութիւնն ու գեղեցկութիւնը կուգէին նոյնացած տեսել՝ յանձին իրենց այս երկու աստուածներուն : Նանէ՝ դարձեալ Արամազդի աղջիկը՝ հնաբազմութեան ու առանին անտեսութեան դիցունի էր :

Արամազդէ կը համապատասխանէր յայնչերուն Գիոս աստուածին, Անահիա՝ Արաքմային, Տիր՝ Ապրդոնին, Նանէ՝ Աթենասին, Միհր՝ Հեփեստոսին, Վահագն՝ Հեփալէսին և Ասադիկ՝ Արքողիաէին :

Այսպէս, յիշատակուած բոլոր աստուածները կը ներկայանային որպէս օրինակելի առաքինութեանց առաջնորդներ, զորս հայ իմաստուն հեթանոսները զատած էին բարի ու չար դիքերու մեծ պանթէոնէն : Բազմաստեակ անբարոյութեանց չաստուածները տեղ չունէին հայ զիջատուններու և մեհեաններու մէջ :

Հայ հեթանոսական այս կրօնները, սակայն, — արդիւնք տղիտութեան ու անգիտակից մտաւիտութեան, — տեղի տուին իրենց արժանաւոր և միակ յաջորդին՝ Քրիստոնէութեան : Սա Քրիստոսի Ա. դարուն, ըստ աւանդութեան, Ս. Թադէոս ու Բարթոլղէմիոս առաքնաւորներուն՝ և, 301 թուականին ալ, ըստ պատմական ապացոյցներու, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին միջոցաւ Հայաստան մուտ գործեց : Երկար մաքառումներէ վերջ՝ յաջողօրէն իր մէջ ձուլեց հեթանոսական հին կրօնները անոնց երբեմնի տարրերը կամայ ակամայ իւրացուց և վերջապէս յաղթանակեց՝ ժամանակակից ողիւն համապատասխան իր բարձր սկզբունքներով : Նոյնիսկ — Գ. դարէն սկսեալ — դարձաւ հայոց պետական կրօնը : Բազմացան եկեղեցիներ ու վանքեր, որոնք՝ իրենց երախտաւոր դործիչներով՝ այժմու վշտաչարչար հայերուն հովանաւոր պաշտպանը հանդիսացան կրօնական, քաղաքական ու քաղաքակրթական տեսակէտով :

ԼԵՁՈՒՆ. — Աշխարհի սիրտը կազմող Հայաստանը չըջապատուած Եւրոպական ու Ասիական միջավայրերու

իրերամերժ ազդեցութեամբ՝ բնականաբար իր լեզուին մէջ պիտի ունենար այնպիսի կառուցուածք, որ Արեւմտեան և Արեւելեան քաղաքակրթութիւնը յատկանշէր : Հայկական բնաշխարհը՝ Եւրոպացիներու մերթ ձկուն ու մերթ ռազմերգական բարբառին գէմ՝ Արածանիի զգոյշ և ուշադիր վազդին նման՝ կրնայ երբեմն հոսեցնել հայ ձկուն բառերն իր չրթունքներէն, ու երբեմն ալ Այրարատի խորիւտ բարձունքէն հնչեցնել ասպետական իր լեզուն : Իսկ, Ասիացիներու հեշտօրօք ու մեղկացուցիչ հեքիաթներու գէմ ալ՝ կրնայ հայ նահապետ աշխարհականներու կարծեցեալ՝ կեանքին թելերը հլուսել բերնի առատ լորցունքովը :

Այսպէս, հեռեւաբար, հայ լեզուն չի ներկայանար միայն իւրայատուկ միապաղաղ տարրերով՝ այլ՝ իր մէջ կը ցոլացնէ Արեւելքի ու Արեւմուտքի հորիզոնները՝ բազմազան փոխառութիւններով : Հայ չըջավայրն ալ արդէն՝ լեռներու, հովիտներու, ծովեզերքներու և այլ հակադրութեամբ՝ կը պատրաստէ այնպիսի լեզու մը, որ ունենայ շատ մը գաւառաբարբառներ :

Եւ, ահաւասիկ, Հայաստանի այս յարափոփոխ ու միաժամանակ օտար բոլոր ազդեցութիւններու ենթակայ միջավայրն էր որ Եւրոպայի բանասէր-լեզուաբաններէն ոմանց կարծել տուաւ թէ հայ լեզուն Իրանական ընտանիքին կը պատկանի՝ իւրացնելով հին Պարսկական, Զէնտական, նոր Պարսկական և Քրդական լեզուներէն բաւականաչափ տարրեր : Այս գաղափարին ոյժ տուած են Վինտեւման, Տրլազարա, Յրէտէրիք Միլլէր, Բրիգման ևւայն : Իսկ՝ Ստրազսուրկի (Գերմանիա) Բրոֆէսորը՝ Հիւսլման 1875ին, Պեթերման և ուրիշներ ալ — այլեւայլ ամանակներու մէջ — եկան շօշափելի փաստերով հաս-

տատելու թէ՛ հայ լեզուն, ամենէն աւելի ազդուելով Յունական, հին Սլաւոնական, Գոթական, Լատինական Սանսկրիտ (Հնդկական) լեզուներէն, կը պատկանի Հնդ-Եւրոպական կամ Հնդ-Գերմանական ընտանիքին: Այսուհանգերձ, հայ լեզուն յիշեալ երկու լեզուախումբերուն խառնուրդը կարելի է համարել՝ առաջնութիւն տալով ամենէն աւելի Հնդ-Եւրոպականին, որովհետեւ է. դարուն (Ք. Ա.) Հայ-Արմէնները Հայաստան գաղթած Ժամանակ իրենց մասնաշաղկուկ լեզուն ունէին արդէն:

Հայ լեզուին մէջ տեսնուած շատ մը գաւառաբարբառներէն միայն Գրաբարն (Ոստանիկ) ու Աշխարհաբարը (Նախնեաց Ռամկօրէն) տիրապետած են հայ մաքին ու սրտին՝ իրենց ճոխ ու յարմար ատաղձներով: Եւ արդէն ուրիշ մեծ ազդերու մէջ ալ՝ օրկ. Յոյները և Պարսիկները՝ կային երկու խօսուած ու գրուած լեզուներ, որոնցմէ, տակաջն, Ժամանակի ոգիին և Ժողովրդային լայն խառնուրտ ապրած կեանքին համապատասխանող Նոր-Յունարէնն ու Նոր-Պարսկերէնը տիրապետեցին միայն:

Հայերէն այդ երկու բարբառները, հետեւապէս, բացառութիւն չպիտի կաղմէին: Գրաբարը — չեղտուած Ե. դարուն — հայ աղնուական, մտաւորական ու կղերական շրջանակներու մէջ պարփակուեցաւ սոսկ, ու վերջապէս, ԺԹ. դարուն, դարձաւ զուտ եկեղեցական լեզու: Իսկ աշխարհաբարը՝ արդէն զոյլութիւն ստանալով Ե. դարէն՝ հասարակ Ժողովուրդին հետ — որպէս անոր սիրական ընկերը — առաջացաւ, աճեցաւ և հուսկ ուրեմն, ԺԹ. դարուն, յաղթանակեց Գրաբարին՝ իր սիւները տեղաւորելով անոր մոխրակոյտերուն վրայ՝ և դարձաւ այժմու ընդհանուր հայոց խօսուած ու գրուած լեզուն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.— Հայոց խօսուած լեզուն, որ հայերէնն է, պիտի ունենար նաև գրուած լեզու մը՝ զբրականութիւնը կամ դպրութիւնը: Ասով է որ հայերը — սկիզբէն մինչև հիմա — թէ՛ վերահասու եղած են իրենց անցեալ ու ներկայ մտաւոր, բարոյական և քաղաքական կեանքի շարժումներուն և թէ՛ զանոնք ստեղծած են՝ յանձին հայ սրտի, բազկի ու մաքի հերոսներուն: Հայ գրականութիւնը, իր նահապետներու օրէն իսկ, հայ կեանքի գոյութեան ու անմահութեան սերմերը ցանցնեց Մասիսի, Արագածի հրահոսան բարձունքներէն մինչև Կորդուած ու Տօրոս լեռներու փափուկ կողերը:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Քրիստոնէութեան անդրանիկ քարոզիչը եղաւ Հայաստանի մէջ, և հայերէն լեզուով յաղթանակեց իր առաքելութիւնը (101-303 Ք. Վ.): Հայ լեզուն՝ Ս. Գրիգորէ վերջ՝ խօսեցուց Տարօնցի վարդապետը՝ Ս. Մեսրոպ, որ քարոզեց Քրիստոսի կրօնը: Եւ որովհետեւ առանց զրի Աստուծոյ խօսքը վայրկենապէս կը թռչէր անհետեւանք մնալով Գողթնի մէջ՝ Ս. Մեսրոպ ստիպուեցաւ հայկական Այբուբէնը հնարել (404-406): Այս նոր գիւտն էր որ Հայաստանը պատնէչեց Յունական և Ասորական քաղաքակրթութեան հայակործան ուղիինահոսման և Պարսիկ-Որմզդականներու կրակապաշտութիւնը պարտադրող անխնայ հալածանքին դէմ: Եւ տակաւին միեւնոյն Այբուբէնը՝ հայ գրականութեան սիւնը՝ հայերը պիտի պաշտպանէ Արեւելքի ու Արեւմուտքի քաղաքական ու քաղաքակրթական ներկայ յարձակումներէն:

Հայոց գրականութիւնը — ուրիշ ազգերու նման — երկու մասի կը բաժնուի՝ Ա.) Անգիր բանահիւսութիւն, Բ.) Գրաւոր բանահիւսութիւն: Ե. դարէն առաջ հայերը — երբ տակաւին Ս. Մեսրոպ մեր գրերը գտած չէր — մի-

այն աշուղներու բերնով կը տաղերդէին իրենց հեթանոսական ու դիւցազնական կեանքը: Հետեւաբար այս շրջանը կոչուեցաւ Անգիր բանահիւսութեան շրջան, որմէ մնացած են Գողթան երգերը: Իսկ Ե. դարէն ըսկըսեալ՝ ունենալով իրենց նորագլուտ գրերը՝ հայերն ունեցան նաեւ գրականութեան մշակներ, որոնց շրջանն ալ կոչուեցաւ Գրաւոր բանահիւսութեան շրջան:

Հայ գրերն ուրեմն, Ե. դարու մէջ գտնուելով, կազմեցին Ոսկեդարը: Հայ գրականութիւնն ալ՝ իր սնունդն առնելով Ե. դարու ճոխ ամբարանոցէն՝ աճեցաւ մանաւանդ ժ. Բ. դարուն (Արծաթի դար), ու հայ տղագրութեան գիւտն ալ վրայ հասնելով (1513)՝ ընդհանրացաւ ու ծաղկեցաւ ամէն կողմ: Իսկ ժ. Բ. ժ. Գ. և Դ. դարերն ալ զինքը բեղմնաւորեցին ու ի վիճակի բրինձավայրէ գրքեր արտադրելու: Մինչեւ ժ. Բ. դար՝ բոլոր գրքերը գրաբար լեզուով գրուած էին, սակայն ժ. Բ. դարէն սկսեալ աշխարհաբար լեզուն ու գրականութիւնը բոլորովին տիրապետելով՝ պատրաստեցին այժմու հայկական Բ. Ոսկեդարը:

ԱՐՀԵՍՏ, ԱՐՈՒԵՍ ԵՒ ՎԱՃԱՍՈՒԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. —

Ընդհանրապէս Հայաստանի բնիկ ժողովուրդին զրադուժեղ եղած են որսորդութիւն ու երկրագործութիւն, իսկ թափառականներունը՝ խաչնարածութիւն: Երկրին միջավայրը կը պահանջէր որ ամեն հայ լաւ որսորդ ըլլայ և հետեւաբար ալ՝ լաւ կռուող: Թագաւոր, նախարար, գլխաւոր բոլորն ալ յաջողակ էին վայրի կենդանիներ որսալու մէջ: Իրենց զխաւոր ժամադրաւայրն էին Կողովիտ, Մասեացոսն, Արագածոտն, Շահապիլան ևայլն: Հայերը Հայկազանց ու Արշակունիաց ժամանակներէն սկսեալ, մեծ մա-

տով, կ'ըզրադէին նաեւ հողագործութեամբ: Բազմաթիւ հայ գլխաւոր արդէն այս պարագան շատ լաւ կ'ապացուցանեն: Քսենոփոն՝ յոյն պատմիչը՝ Հայաստան կատարած իր ճամբորդութեանց գրաւոր յիշատակարաններուն մէջ շատ զոված է հայ շինականը, որ գիտէր հողը մշակել այնքան արդիւնաւոր կերպով և, ի հօրին, ժրպիտով հիւրընկալել իր մօտ եկող զարկալ օտարականները:

Այս պարզ արհեստներէն զատ հայերը բաւական առաջացան ճարտարարուեստներու մէջ, օրինակ, քանդակագործութիւն, նկարչութիւն, արձանագործութիւն ևայլն: Հայաստանի բազմաթիւ մեհակները, դաստակերտ (ձեռքով շինուած) աւանները, բաղնիքները, յուշարձանները և կոթողները անոնց այս ճիւղերուն մէջ ունեցած ընդունակութիւնը շատ լաւ ցոյց կուտան: Անիի հազար ու մէկ եկեղեցիներուն մէջ արդէն հայերը պատկերացուցած են ինքնուրոյն ճարտարարուեստի խորունկ գրաւոր: Գիւղարուեստներու մէջ դիւցազնական բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը իրենց մասնայատուկ անգերն ունին: Կային ականաւոր վիպասաններ, աշուղներ, գուսաններ, գուներ, երգիչներ ևայլն, որոնք հայ հերոսներուն կեանքը պանծացուցած են՝ իրենց քաղձրանուազ բամբուկներով, առաւելներով (սաղ) և թառերով:

Վաճառականութեան մէջ ալ հայերը գրաւած էին կարեւոր դերքեր՝ նոյն իսկ Քրիստոսէ առաջ 600 թուականին: Այս առին էր որ Եգեկիէլ մարգարէն ըսած է հետեւեալը. «Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելովք և ջորովք լլին վաճառքս»: Հայոց վաճառքի հանուած ապրանքներէն ոսկի, արծաթ, պղինձ, ցորեն, գարի, կապար, աղ, մոմ, մուշտակ, զէնք, ոչխար, ձի, գիւղորհերկեր, զինի ևայլն կը փոխադրուէին Եփրատ, Արաքս

ու Տիգրիս գետերուն վրայէն, որոնք — այն ժամանակ — նաւարկելի էին: Հայկազանց թագաւորներէն՝ Տիգրան, Երուանդեանին դէպ ի Միջերկրական և ալլուր ունեցած քաղաքական յաջող արշաւանքները ճամբայ բացին նաև հայոց անտեսական արշաւանքներուն: Անոնք առեւտրական ընդարձակ յարաբերութեանց մէջ մասն Ասորեստանցիներու, Բաբելոնացիներու, Փիւնիկցիներու հետ, որոնց անտեսական պէտքերու մեծ մասը իրենք կը հայթայթէին: Գետերու միջոցաւ անվարան յառաջացան դէպի Կասպից ծով: Հայ վաճառականները, հետզհետէ, նոյնիսկ մինչև Հնդկաստան ու Ճննովա կ'երթային: Հայկազանց և Արշակունիաց ատենները՝ Արմաւիր, Վան Վաղարշապատ, Արտաշատ, Դուին ևայլն առեւտրական աչքառու կեդրոնատեղիներ դարձան: Միջին դարու մէջ ալ, մասնաւորաբար, Տաւրոսեան երկիրը՝ Կիլիկիան՝ վաճառականական լայն յարաբերութիւններ մշակեց Վանուտիլի հանրապետութեան հետ: Տնտեսական այս փութկոտ առաջընթացութիւնը աւելի մեծ դարկ ստացաւ Ժէ. դարուն՝ Շահ-Աբլասի ժամանակ՝ որ — լոնսութեամբ — հայերը բնակեցուց Պարսկաստան՝ Սպահանի մօտ՝ մանաւանդ Նոր-Ջուղայի մէջ: Հոն անոնք ստացան առեւտրական ազատ մենաշնորհներ (Monopole): Հայերն, այսպէս, քաջալերուած՝ ընդարձակեցին իրենց շահաստանները՝ մինչև Ամսթէրտամ, Անգլիա, Ճաւա, Ֆիլիպինս կղզիները եւայլն: Այդ կողմերը փոխադրեցին մեծաքանակ հայկիներ, ալիոց, ժամացոյց, կեղծ մարգարիտ, առուի, արծաթաթիւ (սըրմալը) դիպակ, սաթ և համրիչ: Պարսկաստանի մէջ նոյնիսկ հայ մը եղած է — մի ոմն Յակորճան — որ բացած է առաջին տպարանը: Նոր-Ջուղա բազմապատկեց թիւը հայ ճարտիկ ու խորամանկ առեւ-

տրականներուն, որոնք կարողացան՝ 1626 էն սկսեալ՝ ոտք դնել Ռուսաստան, մանաւանդ Կովկաս: Մեծն Պետրոս — 1719 Յունիս 6ին — անտեսական ազատութիւններ հորհեց հայերուն, որոնք, առաջին անգամ ըլլալով, հոն մացուցին մետաքսի շինութիւնն ու չրքաբերութիւնը, արծաթագործութիւն, ոսկերչութիւն ևայլն: Առեւտրական այս ընդարձակ յարաբերութիւնները մեծ ծաւալ ստացան մինչև հիմայ և Հայերը Յոյներու, Հրէաներու, Փիւնիկցիներու արժանաւոր մրցակիցները կոչել տուին: Այնպէս որ՝ ճակատագրային դժբախտ բերումով՝ իրենց Մայր-հայրենիքէն բաժնուող դաղթական հայերը մանաւանդ Եւրոպայի ու Ասիոյ նշանաւոր առեւտրականներու կարգն անցան:

ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՈՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ. — Հայերը 2500⁰ թուականէն ի վեր (Ք. Ա.) ունեցած են քաղաքական գոյութիւն մը: Հայաստան մանր մուկ իշխանութիւններու, նախարարութիւններու բաժնուած տեսակ մը սահմանադրական միապետութիւն կազմած էր: Է. դարուն (Ք. Ա.) Հայ-Արմէնները երբոր Ուրարտու (Մեծ-Հայք) մուտ գործեցին՝ հոն Նախաքնիկ — Խալդեաններու կառավարչական այս կազմը, ինչպէս նաև Նախարարական դրութիւնը իւրացուցին: Իւրաքանչիւր նախարար կախում ունէր ընդհանուր թագաւոր-ինքնակալէն և կը կառավարէր իր երկրամասը: Այնպէս որ՝ Պարթև-Արշակունիներու շրջանին՝ Մեծ-Հայք, Փոքր-Հայք, Ծոփաց աշխարհ ևայլն ունեցան բազմաթիւ նախարարութիւններ, որոնց թիւը — Ռուբինեաններու ժամանակ — 400 ի հասաւ: Նախարար-իշխանները երբեմն կը հրնազանդէին ընդհ. թագաւորին ու երբեմն ալ կ'ապստամբէին անոր դէմ: Եւ անա՛ սօտար թշնամիներու դէմ՝

ծիշդ այս բոժնուած դրութիւնն ու — փոխադարձ անհասկացողութեան ծնունդ — անմիաբանութիւնն էին որ տղատ Հայաստանի փճացման ու ոչնչացման յուր ազդակները հանդիսացան :

Հայ թագաւորները — մանաւանդ Արշակունեաց չրջանին — թէ՛ բռնապետներ էին և թէ քրմապետներ : Թագաւորին հրամանը օրէնք էր և կամքն անտեղիտալի : Արքունիքը կը կառավարուէր թագաւորական կալուածներու և կամուսաներով, նախարարներէն առնուած սուրբերով և առեւտրականներէ ալ գանձուած մաքսաւորքերով : Այրարատեան ընդարձակ դաշտավայրը հայ թագաւորինն էր : Անոր կեանքը փարթամ էր ու բազմադուրձ : Ունէր սկիւնամուկ ու շողշողուն զգեստներ : Երկայն մազերը թանկարժէք գոհարեղէններով զարդարուած վարսակալներ կը կրէին : Կանանոցը (Հարէմ) լեցուն էր թագուհիներով, որոնցմէ առաջինը արժանընտիր («Տիկնանց արկինն») էր : Ասորմէ եղած անդրանիկ որդին թագաւորին միակ գահաժառանգն էր : Թագավայրերու մէջ գտնուած վրաններէն թագաւորինը Կարմիր էր և իր գազաթին վրայ ունէր արծիւէ արծաթեայ զինանշանը : Կարուած զրամներուն մէկ կողմը իր պատկերը, իսկ միւս կողմն ալ զինանշանը կը գտնուէին :

Թագաւորներէն վերջ՝ փոքր իշխանապետներն էին նախարարները : Անոնք երկու կարգի կը բաժնուէին՝ Աւագ և Կրտսեր : Պալատին մէջ իրենցմէ ամեն մէկը ունէր իւրաքանչիւր Բարձր (աթոռ) . այնպէս որ ամբողջ Բարձրութեան թիւը 900 ի կը հասնէր : Նախարարներէն իւրաքանչիւրը, թագաւորին արտօնութեամբ, կրնար վարստակներ կրել, մէկ տաքը կարմիր կօշիկ հագնիլ, ոսկիէ բաժակ գործածել և այլն : Արքունիքին մէջ կային նաև

պալատական պաշտօնեաներ, որոնցմէ զխաւորը Հայր-Մարգարէտ կը կոչուէր : Սա կանանոցի հսկիչը, սրբունական կալուածներու ընդհ. վերահսկողը և թագաւորին անձնական դանձապահն էր : Յետոյ՝ կային ուրիշ Մարգարէտներ այլևայլ պաշտօններով՝ օրինակ Հանդերձապետ, Մատուակ, Ախոռապետ, Որսորդապետ, Դահձապետ, Սեղանապետ, և ուրիշներ, որոնցմէ է՛ն նշաւաւորը թագադիր Ասպետն էր : Սա թագաւորին գլուխը — հասարակ օրերու մէջ — խոյր, իսկ աօնի օրերու մէջ ալ թագ կը դնէր : Վարչական, դատաստանական պաշտօնեաներու մէջ կային Սահմանապահներ (Բղէչխ), Փոխարքաներ, Գաւառապետներ, Դատաւորներ, զիւզական Տանուտէրներ և այլն :

Հայաստանի Զինւորական պաշտօնեաներէն կային ըստ պարապետների և զօրքերու ընդհ. հրամանատարներ : Զինւորական կազմը միայուն չէր և հետեւաբար ալ չկային պահեստի զինւորներ : Միայն պատերազմներու ժամանակ էր որ ժողովրդային զօրակոչ սեղի կուսնար առժամապէս : Զօրքերուն ռոճիկները արքունի գանձարաններէն և ճակատամարտներէ գոյացած աւարներէն կը բաշխուէին : Տեղական զինւորներէն զատ՝ հարեւան երկիրներէ հրաւիրուած «վարձկան զինւորներ» ալ կային : Հայկական զօրաբանակը երեք կարգի կը բաժնուէր՝ 1.) Ծանր հեծելազօր. 2.) Թեթեւ հեծելազօր և 3.) Հետեւակազօր : Ծանրը հեծելազօրները զրահներով պատսպարուած և հայկական առողջ երիւթներու վրայ հեծած՝ բանակին առջեւէն կ'երթային, Թեթեւ հեծելազօրները միայն նիզակ, սուր և վահան կը կրէին, իսկ Հետեւակազօրներն ալ նետով ու աղեղով կը կռուէին : Բոլոր յարձակողական ու պաշտպանողական միջոցները—Սուր, դաշոյն, նշրակ, տէգ,

[illegible]

Իրենց կարգին՝ յիշատակուած հայ նախարարութիւններն ունէին համանուն վաճառք, զորս իրենք չինել տուած են : Հայ կեանքի մէջ մեծ դեր կատարող և նշանաւոր նախարարութիւնները չորս հատ էին՝ Մամիկոնեանք, Բագրատունիք, Արծրունիք և Սիւնիք :

Մամիկոնեանց նախարարութիւնը ծագում առաւ հե-
տեւեալ կերպով: Հայոց թագաւորը՝ Տրդատ՝ երբոր Հը-
ռովմայեցիներու Կոստանդիանոս կայսեր Քրիստոնէութեան
դարձը շնորհաւորիկ գնայ՝ Հայաստանի մէջ — Պարսիկ չա-
հին զրդումով — տեղի ունեցան եղբայրասպան ընդհա-
րումներ, որոնց մէջ հայրենիքը զաւաճանող Սկիւռնի Սը-
ղուկ իշխանը սպաննուեցաւ Մեմլուռն շենայի իշխանին
ձեռքով: Տրդատ՝ վերադարձին՝ այս կռիւններուն վերա-
հասու ըլլալով՝ վարձատրեց Մեմլուռն շենային — անոր
նուիրելով Սղուկի կալուածը — Տարօն: Այս իշխանէն,
ահաւասիկ, առաջ եկաւ Մամիկոնեանց նախարարութիւ-
նը, որուն ընկալաւորներն եղան Տայք, Արաքսածոսն, Գու-
գարք և Տարօն: Սոյն նախարարութիւնը — կառավա-
րութեան մէջ — Սպարապետութեան պաշտօն ստացաւ՝
յանձնին Արշակունեաց իշխանութեան նշանաւոր թագա-
ւոր՝ Տրդատ — Արտաշէսին: Հայ արիւնոտ պատմու-
թեան մէջ անոր դերը ծանր էր ու պատասխանատու:
Պաշտպանեց հայ քաղաքական, կրօնական և քաղաքա-
կրթական անկաշխանդ ազատութիւնը՝ իր Վարդաններով,
Վահաններով և Ս. Մեսրոպներով: Հայ պատմիչներէն
Բիւզանդ. Փաւստոս, Ղազար Փարպեցի եւ Կորիւն մեծ
գովկատով կը խօսին անոնց մասին:

Բազրատունեաց նախարարութիւնն ալ հետեւեալ կերպով կազմուեցաւ : Հայկազանց շրջանի թագաւորներէն՝ Հրաչեայ միանալով Բաբելոնացիներու թագակիր՝ Նարու-

գողոնոսորի հետ՝ արչաւած է Հրէաներու երկիրը (Պաղեստին), անոնց արքային աչքերը կուրցուցած և մեծ մասով զերկներ փոխադրած է Հայաստան։ Այս ակամայ գաղթականներուն մէջ կար Շամբաթ կամ Սմբատ անունով իշխան մը, որուն զաւակն եղող Բաղարատին անունով կազմուեցաւ հայ Բաղրատունեաց նախարարութիւնը։ Ասոր ոստաններն եղած են՝ Դարիւնք (Պայազիտ), Բազարան, Երազգաւորս և Անի։ Իսկ երկիրներն եղած են՝ ըՍպեր, Կոգ, Արշարունիք և Շիրակ։ Այս նախարարութիւնն ալ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է Հայաստանի անկախ ինքնագոյութեան մէջ։ Իր սեփական պաշտօնն էր Արշակունեաց թագաւորներուն գլուխը թագ դնել, որուն համար է որ հայ պատմիչներ, ընդհանրապէս, միայն «թագադիր ասպետ» բառով կ'որակեն զինքն։

Այս երկու ազգօգուտ նախարարութիւններէն վերջ՝ կուգան Արծրունեաց և Սիւնեաց նախարարութիւնները, որոնք իրենց անձնասիրտիւնն ու շահամեղրական ծանօթ ձգտումներով ի զուր փորձեցին հայ կեանքի կառավարութեան ղեկն ստանձնել։ Այսուհանդերձ, անոնք չեն զադրած նշանակելի օգտակարութիւններ ունենալէ։

Արծրունեաց, ինչպէս նաև Գիւղենեաց նախարարութիւնները՝ Ասորիստանի Սենեքերիմ թագաւորին Աղբաւէք անուն զաւակէն սերեցան և կազմեցին Վասպուրահանի մնայուն բնակչութիւնը։ Իսկ նոյն թագաւորին երկրորդ զաւակէն՝ Սանասարէ ալ Սասունեաց նախարարութիւնը սերած է՝ ըստ հայ Աւանդական պատմութեան։

Մուրացան կոչուած նախարարութիւնը եւս հետեւեալ կերպով ծագում առած է։ Հայկազանց իշխանութեան թագաւորական շրջանին մէջ՝ Երուանդեան Տիգրան՝ Պարսիկներու թագաւոր Կիւրոսի հետ զաշնակցած՝ կը պա-

տերաղմի Մարաց Աժտահակ թագաւորին հետ և մեծ թիւով Մարաստանցիներ, իբր գերի, կը բերէ Հայաստան, որոնք կը կոչուին Մուրացան։

Այս օրինակ երկրորդական նախարարութիւններ չաւան թէւ և, սակայն անոնց շարքը չպիտի երկարենք ու այսչափով պիտի բաւականանանք։





ՊԼՈՒԽ Պ.

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հայաստանի ֆաղսֆային բաժանումը՝ նախաքնիկ-Խաչի-
եաններու շրջանին:



ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

Ուրարտու.— Սա՛ ըստ Ասորեստանցիներու՝ Ուրուշտու
և ըստ Բաբելացիներու՝ Ուրարտու կը կոչուի, ինչ
որ Բարձր-երկիր կը նշանակէ: Կը գտնուի Վանայ
ծովուն հիւսիսակողմը, որուն Այրարատ ալ կ'ըսուի:

Բիանա կամ Վանա.— Կը գտնուի Վանայ ծովուն ա-
րեւելակողմը՝ իր Վան կամ Տոսպ մայրաքաղաքով:
Այժմու անունն է Վասպուրական:

Մանա կամ Միննի.— Վասպուրականի առջև կը գըտ-
նուի՝ Ուրմիոյ լճին մօտ: Այժմու անունն է Պարս-
կահայք:

Մուսասիր.— Վանայ լճին արեւելակողմը՝ անունը՝ Տու-
րուբերան:

Միլիսի.— Արարատի արեւմտակողմը՝ անունը՝ Բարձր-
Հայք:

Նաիրի.— Միջագետքի հիւսիսակողմը՝ համապատասխա-
նելով Աղձնիք և Ծովք Նահանգներուն:

Միլիդ.— Աղձնիքի և Ծովքի արեւմտակողմը՝ այժմու
անունը՝ Գ. Հայք՝ իր Մելիտինէ կամ Մալադիա
քաղաքով:

Սուրին և Ռիլիսի.— Հաւանօրէն Սիւնեաց և Ուտիաց-
ւոց նահանգներուն կը համապատասխանէ:

Գուրուխու.— Կորճէք կամ Կորդուաց աշխարհն է:

ՏԱՐԲԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ
ՍԵՊՏԶԵՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ.—

Սչքուղա, Իչքուղա = Ասքանաղ

Երրաինի = Երեւան

Կիլիզունի = Գեղարքունի

Գուռլաինի = Գառնի

Ուշիտուինի = Օշական

Ռիլվանի = Ռշտունի

Արաղալի = Արտաղ

Էրսիս = Արճէշ

Արգիստինիլի = Արագածոտն

Արգասիու = Արծն

Խարիարում = Խորխոռունի

Կիրինի = Կարին

Ամիս = Ամիթ

Ահուրիանի = Ախուրեան

Արծանիս = Արածանի

Իդիկլատ, Դիկլատ = Տիգրիս دجله

Փուրատ = Եփրատ فرات

Կիլզան = Խիզան:

ԽԱԼԴԵԱՆ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐ.—

Արամէ = 860—843 (Ք. Ա.)

Հուլիսըրին	= 843—835	»
Սարիտուրիս Ա.	= 835—820	»
Իսպուլինիս	= 820—805	»
Մինուաս	= 805—780	»
Արգիստիս Ա.	= 780—755	»
Սարիտուրիս Բ.	= 755—730	»
Ուրսա Ա.	= 730—714	»
Արգիստիս Բ.	= 714—685	»
Էրիմինա	= 675—670	»
Ուրսա Գ.	= 670—646	»
Սարիտուրիս Գ.	= 645—620	»
Իրքիսա	= 620—600	»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ՄԻՆՁԵՒ Ի. ԴԱՐ

Քրիստոսէ առաջ՝ 600 թուականէն ի վեր իրարու յաջորդող հայ Արմէն թագաւորներու միշտ պատերազմները և տարած յաղթանակները ընդարձակեցին միայն Ուրարտուի (Արարատ) մէջ տահմանափակուող Հայաստանը։ Այնպէս որ — Սելեւկեաններու ժամանակ — երկու մասի կը բաժնուէր ան՝ Ա.) Մեծ-հայք և Բ.) Փոքր հայք։ Ե. դարու մէջ ալ՝ Քրիստոսէ վերջ՝ հետզհետէ ընդարձակուելով՝ Մեծ-հայքն ունեցաւ միայն 13 նահանգներ, որոնց — Ուրարտացիներու ժամանակէն մնացած — անունները փոխուած են հայ Արմէններու կողմէ։ Իսկ Ռուբինեանց իշխանութեան շրջանին՝ անոնց վրայ աւելցան նաեւ Կիլիկիա (Տաւրոսեան երկիր) և Մեջագետք հայոց (Ուր հայաստան)։

Հետեւաբար Հայաստանի գլխաւոր մասերը չորս են՝

1. — Մեծ-Հայք
2. — Փոքր-Հայք
3. — Միջագետք հայոց
4. — Կիլիկիա։

Կան նաեւ ուրիշ երկրորդական մեծ նահանգներ, որոնք յետոյ միացան Հայաստանի այս չորս բաժանումներուն հետ՝ օր.

1. — Ատրպատական
2. — Խաղտիք
3. — Աղուանք
4. — Պոնտոս
5. — Եփրատացիք
6. — Կողքիս
7. — Վրաստան։

ՄԵԾ ՀԱՅՔ

Մեծ-Հայք կը ներկայացնէ Հայաստանի միջնամասը և Ուրարտուցիներու, հայ Արմէններու բուն հայրենիքը։ Մեծ-Հայքի մէջ է որ գործած են Հայկազանց և մանաւանդ Արչակունեանց թագաւորութիւնները։ Իրբեւ աւելեկեան քաղաքակրթութեան պաշտպան՝ դուրս եկած են անոր ծոցէն՝ Մեծն Տիգրան, Զարմայր, Վահէ եւայլն։ Հայութիւնն իր Մեծ-հայքովն է որ կրցած է դիրք գրաւել պատմական ազգերու շարքին մէջ։ Եւրոպական ու Ասիական իրերահալած քաղաքակրթութեանց թնուտ հեղեղներուն մարդարիտէ և ոսկի է փռչիները ցանցնուած են անոր մէջ մի կողմերը։ Հին և այժմու Մեծ-Հայքի.

ները կը ցողացնեն հայ դիւցազնական կեանքը՝ պատմութեան քաղաքներով, հեքեմաթուհիական անհաղթելիներով և այլն: Հայ նկարագիրը միայն ասոնց մօտ հարկ է ուսումնասիրել: Մինչև հիմայ՝ Մեծ-Հայքի հայ բնակիչն է որ կը ներկայանայ իր կրօնական ու քաղաքական հերոսներու թափովը՝ զուտ բնատոնմիկ յատկանշերով, և կը յուսադրէ որ ինք կոչուած է հայ կեանքի վերականգնումին տուրք ու դիմացկուն ատաղձն ըլլալու: Իր արիւնը վարդանէն ու վահանէն ժառանգած է գիտէ-վարդաններ ու վահաններ ծնել: Փոքր-Հայքցիին պաղով թիւնն ու ուժացումը չունի դէպի իր Մայր-Հայրենիքը: Ինքն է իսկական հայը և հայ կեանքի ալ մի՛ակ ճարտարագետը:

ՍՍՀՄԱՆԸ.— Մեծ-Հայքի սահմաններն են՝ Հիւսիսային կողմէն՝ Կողքիս, Վիրք կամ Վրաստան, Աղուանք կամ Աղուանիստան. Արեւմտեան կողմէն՝ Փոքր-Հայք Հարաւէն՝ Միջագետք հայոց, իսկ Արեւելքէն՝ Կասպից կամ Վրկանայ ծով և Պարսկաստան:

ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ.

- 1.— Բարձր-Հայք
- 2.— Զորորդ Հայք կամ Ծովափայ աշխարհ
- 3.— Աղձնիք
- 4.— Տուրուքերան
- 5.— Մոկք
- 6.— Կորձայք կամ Կորճէք
- 7.— Պարսկահայք
- 8.— Վասպուրական
- 9.— Սիւնիք
- 10.— Արցախ

- 11.— Փայտակարան
- 12.— Ուտի կամ Ուտիացոց աշխարհ
- 13.— Գուգարք
- 14.— Տայք կամ Տայոց աշխարհ
- 15.— Այրարատ:

Ի. ԲԱՐՁՐ - ՀԱՅԲ

Բարձր-Հայք Մեծ-Հայքի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը կը գտնուի: Բարձրաւանդակներ պարունակելուն համար՝ զիրքը շատ բարձր և անառիկ է: Ունի մեծ ու փոքր գետեր, որոնցմէ են Եփրատ, Արաքս, Ճոռոխ և այլն: Կան նաեւ շատ մը նշանակիչ ջրամուկներ:

ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ.

Բարձր-Հայք կը բաժնուի ինը գաւառներու, որոնք են՝

- 1.— Դարանաղի = Գուրուչայ, Բէմախ
- 2.— Առիւծ = Բէֆաշիյէ, Շէյրան
- 3.— Մնձուր = Օվաճըզ
- 4.— Եկեղիք = Երզնկա, Էրզինճան
- 5.— Մանանաղի = Լէզկի, Տուզլատէրէ
- 6.— Դերջան = Տէրջան, Պայպուրթ
- 7.— Սպիւր = Իսպէր
- 8.— Շատղոմք = Զորմէլի, Մասատ:
- 9.— Կարին = Էրզրում, Օվա:

ԳԱՒԱՌԱԿՆԵՐ ԵՒ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏԵՂԵՐ.

Դարանաղիքի մէջ կան Անի ամրոցը, Թորդան և այլն: Անի ամրոցին մէջ կը գտնուի Արամազդի մեհեանը: Այս գաւառին մէջ են Մանեայ այրը, ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւոր

րիչ և Տրդատ թագաւորը վախճանեցան, Սեպուհ լուր և ուրիշներ: Մանեայ այրն այժմ կը գտնուի Լուսաւորիչ անունով վանքի մը մէջ, որ կը կոչուի նաեւ Հանգիստ Լուսաւորչեայ վանք կամ Մանեայ այր Սեպուհի: Ասոր մօտ կայ Թաղէոս առաքեալին Աւագ վանքը, զոր Ս. Թաղէոս յինձ է 35 ին (Ք. Վ.):

Եկեղեցայ գաւառին մէջ կան Երէզ կամ Երիզա, Խախ գիւղ, Թիլն աւան, Զրմէս, Վասակերտ և այլն: Երիզայի մէջ կը գտնուի Անահիտ դիցունիին արձանը: Հոս է որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ չարչարուեցաւ: Խախ գիւղի մէջ հայոց Պապ թագաւորին կողմէ՝ Մեծն Ներսէս հայրապետը թունաւորուած է: Թիլն աւանի մէջ Արտաշէս թագաւորին Յունատտանէ բերած Աթենաս դիցունիին արձանը կը գտնուի:

Դերջանի մէջ կան Բագայառիճ գիւղը և ուրիշներ:

Սպեր գաւառի մէջ կան Սմբատաւան, Բայրերդ (Բաւրերդ) և այլն: Սպեր Բագրատունեաց նախարարու թեան խանձարուն է եղած:

Կարին, որ Բարձրահայոց ամենէն մեծ ու նշանաւոր գաւառն է, իր անունով ունի Կարին կամ Թէոդոսիոյիս (իբր թէ յոյն Թէոդոս կայսեր նախաձեռնութեամբ նորոգուած ըլլայ) գաւառակը: Կարնոյ մէջ կան շատ մը գիւղեր, որոնք են՝ Մարատայ, Արծաթի, Ներձն և այլն:

2. ԶՈՐՐՈՐԴ - ՀԱՅԲ

Զորրորդ-Հայք կը գտնուի Բարձր Հայքի Հարաւակողմը: Արեւմուտքէն՝ Երկրորդ հայոց, Արեւելքէն Տուրուս բերանի և Հարաւէն՝ Աղձնիքի հետ սահմանակից է: Լեռ-

ներուն մէջ բերեղի հանք և անտառներուն մէջ ալ առիւծ կը գտնուի:

ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ.— Զորրորդ Հայք կը բաժնուի ինը գաւառներու, որոնք են՝

- 1.— Խորձեան, խորձէն = Քղի
- 2.— Դէգիք = Ալլի
- 3.— Ծոփք փոքր = Խիզան, Չմշկածագ, Բերի
- 4.— Հաշտեանք = Ճապաղջուր, Կինճ, Զիկտէ
- 5.— Բալահովիտ = Բալու
- 6.— Պաղնատուն = Արդնի
- 7.— Հանձիթ = Խարբերդ
- 8.— Դորէք = Զնքուչ, Զերմիկ
- 9.— Ծոփք մեծ = Հայնի, Հազրօ, Լճէ:

ԳԱԻԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏԵՂԵՐԸ.—

Խորձէն ունի Մորմորա, Հաշտեանք, Մուշեղայ, Ոլորայ և Դիրեհ գիւղերը:

Պաղնատուն ունի Պաղին բերդը:

Ծոփք գաւառը այս նահանգին ամենամեծ մասը կը կազմէ: Դիխաւոր գաւառակն է Մարտիրոսայ քաղաք կամ Նիրկերտ: Ունի նաեւ Մամրէ, Բնաբեղ, Կարկատակերտ, Խօզան, Չմշկածագ (Զիմիշկէգէք) անուն գաւառակներ:

Բալահովիտ գաւառին մէջ է Բալու գաւառը:

Հանձիթ գաւառին մէջ կան Ճապաղջուր և Էկիլ ամրոցները, ինչպէս նաեւ Հարաւ քաղաքը: Ալլի կամ Էկիլի մէջ՝ ըստ Բիւզանդ Փաւստոս պատմիչին՝ կան արշակունեաց արքայազուններու գերեզմանները:

3. ԱՂԶՆԻՔ

Աղձնիք կը գտնուի Մեծ-Հայքի Հարաւ-արեւմտեան կողմը: Հիւսիսէն Չորրորդ Հայքի և Հարաւէն Ասորեոց Միջագետքի սահմանակից է: Արտադրութիւններն են՝ երկաթ, նաւթ և գլխոր:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ — Աղձնիք ունի հետեւեալ տասը գաւառները:

1. Արզն = Խարզան, Ծռըգան
2. Նփրկերտ = Բշկրի
3. Քեզ = Ռնաուան
4. Կեթիկք = Տիարպէքի արեւելեան
5. Տաղիկ = Դաւիթ
6. Աղնուաձոր = Կիւզէլ տէրէ
7. Սերխեթք = Սղերք
8. Գզեզ = Մոսկան
9. Սանաձոր կամ Սալնոյ ձոր = Պիթլիս
10. Սասունք = Սասուն:

Այս նահանգին գլխաւոր գաւառակը Տիգրանակիրան է որ կը գտնուի Սասունի մօտ և Տիգրիսի զետեղերը: Երևան է Տիգրան Ա. Բրիտանիոյ 560 տարի առաջ: Գեղեւնի նշանաւորն է Բառաշէր:

4. ՏՈՒՐ ՈՒԲԵՐԱՆ

Տուրուքերան Չորրորդ Հայքի Արեւելակողմն է: Գրլ-խաւոր բերքերն են գաղթէ, մկր, մաշկամիրգ (հաւա-նարար շագանակ), իսկ հանքային արտադրութիւններն են երկաթ, ձերմակ նաւթ եւն: Այս նահանգին մէջ Բզնունեան կամ Վանայ ծովը կը գտնուի:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ — Տուրուքերան կը բաժնուի 16 գաւառներու որոնք են՝

1. Խոյթ = Խոյթ, Բոնաշէն
2. Ասպակունիք = Մշոյ Ծառախ, Սաննոյ գաւառ
3. Տարօն = Մուշ, Չուքուր
4. Աշմունիք = Վարդուլ, Դոյնուկ
5. Մարգաղի = Խնուս
6. Դանաւորք = Թէքման, Շուշար
7. Տուարծառախ = Գէօք սու, Խալիազ
8. Դալաւ = Այնթապի կամ Թուրթակ
9. Հարք = Վերին Պուլանդ
10. Վարաժնունիք = Լիզ, Խանդրէզ, Աներ
11. Բզնունիք = Ախլաթ Վանայ, Արճալազ
12. Երեւարք = Կարճկան
13. Աղիովիտ = Բառնոյ
14. Ապահունիք = Մալազկերտ
15. Կորի = Ախլաթ Մշոյ
16. Խորխոռունիք = Արճալազ:

ԳՍԻԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏԵՂԵՐԸ — Տարօն Տուրուքերանի մեծ ու նշանաւոր գաւառն է: Այս անառիկ ու ճանախարհիկ գաւառը հայ Մամի-կոնեանց նախարարութեան հայրենի կալուածն ու հարազատ բնակավայրն եղած է: Իր առիւծի ծոցին մէջ ծնուցած ու աճուցած է հայ մտքի, սրտի ու բազկի ծանօթ հերոսները, որոնք հայ գոյութիւնը անմահացուցին՝ յաւերժ անմահացնելով նաեւ իրենց երջանկայիշատակ անունները: Տարօնի մէջ կայ Գը-լակայ կամ Իննակնեան հնամենի վանքը, որուն մահաւանդները Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանած ու

եկեղեցի կառուցած է: Տարօնի գլխաւոր գաւառակներն են՝ Աշտիշատ, Վիշապ, Մծուրք, Զինեկերտ և Մուշ: Աշտիշատի մէջ Մեծն Ներսէս եկեղեցական բարեկարգութեան ժողով գումարած է: Հոս կան Վահագնի, Աստղիկի մեհանները և Ս. Սահակի գերեզմանը: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ — Դ. Դարուն — այս տեղի բոլոր մեհանները փճացուցած և մեհանական ու հեթանոսական գրքերն ալ ոչնչացուցած է: Մուշի մօտ կայ Ս. Կարապետի վանքը: Ասոր հիմը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ դրած և 12 գեղ ալ կալուած նշանակած է, որոնցմէ միայն 7 հատին մէջ 14,370 տուն կար: Տարօնի գլխաւոր գիւղերն են՝ Հացեկք կամ Հացեկաց, Ծաղիկ, Կուառս, Գոմկունք, Մեղտի, Խորնի և այլն: Ս. Մեսրոպ Հացեկաց գիւղը ծնած է, իսկ մեր պատմահայրն ալ՝ Մովսէս Խորենացի: Խորնի գիւղը՝ 385-395 թուականներուն: Յիշեալ գիւղերէն զատ՝ Տարօն ունի Ողական բերդը և այլն: Մեղտի աւանին մօտ Գայլ Վահան պարսիկներու հետ մղած է պատերազմ մը, որու մէջ 1000 ի մօտ թշնամիներ սպաննած է՝ խորամանկ հարձակումով թեմար:

Աշմունիքի գաւառակն է Երեզ:

Հարքի գլխաւոր գաւառակն է Մանաղիկերտ: Հոս կայ մեր Հայկ Նահապետին շինած առաջին գիւղը՝ Հայկաջէն: Բզնունիք կը գտնուի Վանայ ծովուն մօտ, — իր անուանով — կը կոչուի ծով Բզնունեաց: Հոս կայ նշանաւոր գաւառակ մը՝ Բաղէշ: Բզնունիք ունի Խլաթ գաւառակը, Արծկէ և ուրիշ գիւղեր:

Աղիովիտ Տիգրան Բ. ի որդին՝ Արտաւազդ Ա. ի Թաղաւորանիստ գաւառն եղաւ: Գլխաւոր գաւառակն

ընն են Զարիշատ, Արճէշ:

Ապահունիքի մէջ կայ Դաղարիս կամ Ածուղ գիւղը, ուր Պարսիկները Տիրոն Բ. ի աչքերը հանեցին:

Խոյթ գաւառին մէջ Աղբերկայ կամ Աղբրիկ անունով վանք մը կայ, որուն եկեղեցին — ըստ աւանդութեան — Ս. Թադէոս առաքեալը շինած է:

Աստղակունիք՝ այսինքն այժմու Սասուն կոչուած հայաշատ կեդրոնը՝ յեղափոխական տեսակէտով շատ նշանաւոր է: Օսմ. կառավարութեան դէմ ունեցած է ապստամբական երկու նշանակելի ցոյցեր՝ առաջինը՝ 1894 ին, երկրորդը՝ 1904 ին:

5. ՄՈԿՔ

Մոկք նահանգը Աղճնիքի Արեւելակողմն է: Հարաւային սահմանին վրայ կը գտնուի Տաւրոսեան լեռնաշղթային մէկ լազուկը: Կենդանային արտադրութիւններն են մանրագոր, կաքաւ, ինչպէս նաեւ ինձ:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ. —

Մոկք կը բաժնուի հետեւեալ ինը գաւառներուն՝

1. Իշայր = Սպարկերտ
2. Միւս Իշայր = Կարկառ, Խիզան
3. Իշոց գաւառ = Խօրոզ, Հերուն
4. Առուենից ձոր = Արեւմտեան Մոկս
5. Միջայ = Բերվարի
6. Առանձակ Մոկք = Արեւելեան Մոկս
7. Արքայից գաւառ = Շիրվան
8. Արդասովիտ = Շիրվան
9. Զերմաձոր = Վանայ Շատախ:

6. ԿՈՐՃԱՅՔ

Կորճայք նահանգը Մոկաց աշխարհի Արեւելակողմը, Ասորեստանի Հիւսիսային և Պարսկաստանի Հարաւային կողմերը կը գտնուի: Հոս կայ Կորդուաց լեռներու մէկ մասը, որոնք իրենց անունը Կորդուք գաւառէն առած են: Գլխաւոր բերքն է զառիկ:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՐԴԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.— Կորճայք նահանգը տասնը մէկ գաւառներ ունի, որոնց անունները հետեւեալներն են՝

1. Կորդուք աւանձնակ = Նորդուք
2. Վերջին Կորդիք = Բոնտան
3. Միջին Կորդիք = Տեհ
4. Ներքին Կորդիք = Ճէգիրէ
5. Այտուանք = Չախսու
6. Արգառք = Ամադիա
7. Մոթողանք = Բիթէլէպապ
8. Որսիրանք = Զուլամիսկ
9. Կարապունիք = Չալ, Տօխուպ
10. Ճանուկ = Զելօ, Օսօմար
11. Փոքր Աղլապ = Գիաւեա

ԳՍԻԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏԵՂԵՐԸ.—

Կորդուք գաւառը՝ գինեւէտ ու արգաւանդ՝ զօրաւոր, առկուն բնակիչներ ունէր: Կ'ըսուի թէ՝ ասոնք ձուլուելով Մարաստանցիներու մէջ՝ կազմած են նոր ազգ մը, որ գաւառին անունով Գուրդ կոչուած է: Վերի Կորդիքի մէջ կայ Սաղամաս քաղաքը, որուն հիմա Սալմաստ կ'ըսեն: Սա կը գտնուի Ուրմիոյ ճին քով: Հոս կայ նաեւ Ուրմիա գաւառակը:

7. ՊԱՐՍԿԱՆԱՅՔ

Պարսկաստանը կը գտնուի Կորճէքի Հիւսիս-Արեւելեան կողմը և Ասորպատականի մօտ: Ունի այժմ և ձեռ (վայրի էջ): Այս նահանգին մէջ է որ Ս.Թադէոս առաքելը նահատակուեցաւ:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.— Պարսկաստանը ունի ինը գաւառներ, որոնց անուններն են հետեւեալները:

1. Ալլի կամ Կուրիճան = Իւշնէ
2. Մարի = Մերգեաւեա
3. Թրափի = Տերգեաւիկ
4. Այուերք = Շէմսինան, Խումարոյ
5. Ըռնայ = Էնգէլ
6. Տամբերք = Միւմայի
7. Զարհաւան = Սալմաստ
8. Զարսանդ = Դիրիման
9. Հեր = Խոյ

ԳՍԻԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏԵՂԵՐԸ.—

Հեր գաւառն իր անունով ունի գաւառակ մը և Զարհաւան, Նուարսակ, Փիտտակ, անունով գիւղեր: Նուարսակի մէջ 484 թուին (Ք. Վ.) Վահան Մամիկոնեան Պարսիկ Նիխոր իշխանին հետ պատերազմական հաշտութեան մը դաշինքը կնքեց՝ իր օգնականներով երեք անգամ Պարսիկներուն վրայ փառաւոր յաղթանակներ տանելէ վերջ:

8. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Վասպուրական կը գտնուի Այրարատ նահանգի Հա-
րաւային և Պարսկահայքի ալ Հիւսիսային-Արեւմտակող-
մը: Նշանաւոր է իր ընդարձակութեամբ, որ զինքը
Հայաստանի ամենամեծ նահանգը կոչել տուած է: Ու-
նէր 4400 զիւղ, 72 բերդ և 900 վանք:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ.—
Վասպուրական կը բաժնուի հետեւեալ 36 գաւառներուն
որոնք են՝

1. Ռշտունիք = Գաւաշ, Ոստան
2. Տոսպ = Վան
3. Բուղունիք = Թիմար
4. Արճիշակովիտ = Արճէշ
5. Աղովիտ = Սարը Սու
6. Կուղանովիտ = Զիլան
7. Առբերանի = Բերկրի
8. Դառնի = Աքաղա
9. Բուժունիք = Խոշար
10. Աանոյտան = Սէգժանապատ
11. Անձեւացիք = Նորդուղ
12. Աարպատունիք = Մէրէնդ
13. Երիթունիք = Հայոց ձոր
14. Մարդաստան = Համդաչիմէն
15. Արտաղ կամ Շաւարշան = Մագու
16. Աիէ = Մագու
17. Աղբակ մեծ = Մէր Աղբակ
18. Անձախաձոր = Կոտուր
19. Թոռնաւան = Զորս

20. Ծուաշոտա = Գարագոյունլու
21. Կրճունիք = Սէգժանապատ
22. Մեծնունիք = Գարագոյունլու
23. Պալունիք = Օվաճըզ, Աբաճա
24. Դուկան Զորս
25. Աղուանդոտա = Միլի, Շէմսքի
26. Պատապարունիք = Շիքիաք
27. Արտաշէղեան = Գարասու
28. Արտաւանեան = Մանմուտի
29. Բաքան = Մանմուտի
30. Գարիթեան = Դիսմար
31. Գաղրիկեան = Դիսմար
32. Տանկրիայն = Խոյ
33. Վրճունիք = Գարագոյունլու
34. Գողթն = Ագուլիս Օրոտապատ
35. Նախիջեւան = Նախճուան, Զուղա
36. Մարանդ = Մէրէնդ:

ԳԼԽԱՒՈՐ ԳԱՒԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏԵ-
ՂԵՐԸ.—

Ռշտունիք Վանայ ծովուն մօտը կ'իյնայ: Գլխաւոր գա-
ւառակներն են Մանազկերտ, Ոստան և այլն: Հոռ
կը գտնուի Նարեկայ վանքը: Կայ նաև Կարմրակայ
Ս. Աստուածածին վանքը, զոր կառուցած է Արծը-
րունեայ Գագիկ թագաւորը:

Տոսպ կը գտնուի Վանայ ծովուն արեւելակողմը: Իր
գաւառներուն մէջ կայ Ասորեստանի թագունին՝
Շամիրամի շինել տուած գաւառակը, որ կը կոչուի
Շամիրամակերտ: Իսկ գեղերուն մէջ կան Արդամատ
Ահեւականին եւայլն: Այս գաւառը կը հանգչի Վա-

րազայ լեռան փէշերուն վրայ, որուն անունով կայ նշանաւոր վանք մը:

Առբերանիի գլխաւոր գաւառակն է Բերկրի:

Երկթունիքի մէջ կայ Հայք գիւղը, զոր Հայք նահապետն է շինած:

Արտաղ կամ Շաւարչան Մասիս լեռան Հարաւային Արեւելակողմը կը գտնուի: Գլխաւոր գաւառակն է Շաւարչան: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Արտաղի մէջ ծընած է: Ասոր գեղերն են՝ Ներսէհապատ և Աւարայր: Ներսէհապատի մէջ Ներսէհ Կամսարական և Վահան Մամիկոնեան կուի մղեցին կրակազաշտ Պարսիկներու դէմ: Աւարայրի մէջ ալ մղուած է Կարմիր Վարդանանց պատերազմը — 451ին (Ք. Վ.) — ուր նահատակուած են Մեծն Վարդան, Խորեն Խորխոռունի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Վահան Գեուհի, Գարեգին Սրուանձտեանց ևայլն՝ ընդամենը 1036 հոգի: Ասոնց Պարսիկներու դէմ ունեցած կրօնական ազատութեան սուրբ ու նուիրական պատերազմին յիշատակն ամին տարի — ձմրան մէջ — կը ամէն Հայ եկեղեցին:

Աղբակ մեծ եղած է Բարթուղէմիոս առաքեալին նահատակութեան վայրը: Հոս կայ ողբացեալ առաքեալին հաշակաւոր մայրավանքը, որուն ձախ կողմի մատուռին մէջ կը գտնուի իր գերեզմանը: Տապանաքարին վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ. «Այս է տապան հանգստեան սրբոյն Բարթուղէմիոսի Սրբազան առաքելոյն առաջին Լուսաւորչին Հայաստանեայց աշխարհի»:

Գողթն գաւառը Երասխի ափունքը կը գտնուի: Կ'արտադրէ առատ գինի: Հոս կայ Հին Զուղա կոչուած

գաւառակը: Գողթան գաւառն ունէր հայ հեթանոս երգիչներ, որոնց տաղերէն ոմանք Մ. Խորենացիի միջոցաւ մեր ձեռքն հասած են: Անոնք երգած ու գովաբանած են Վահագնի քաջութիւնը, Արտաշէս Բ. ի կողմէ՝ Ալանաց արքայազուն՝ Սաթենիկի առեւանդումը, անոնց հարսանեկան աննախընթաց հանդէսը, պանդուխտ կեանքի մէջ Արտաշէս Բ. ի կարօտը՝ դէպի իր հայրենիքը ևայլն: Նոյն այս գաւառին մէջ է որ Ս. Մեսրոպ քրիստոնէութիւնը քարոզած է:

Նախիջևեան գաւառը Երասխի և Մասիս լեռան մօտերը կը գտնուի: Գլխաւոր գաւառակն է Նախիջևեան, ուր — ջրհեղեղէն վերջ — Նոյ նահապետ իջևաներ է: Նախիջևեանի Հիւսիսային կողմը կը գտնուի Ս. Խաչի վանքը, զոր Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանց 1783 ին հիմնարկած և 1792 ին (Ք. Վ.) աւարտած է: Վանքին բակը թաղուած են Մ. Նալբանդեան և Ռ. Պատկանեան (Գամառ-Բաթիպա), որոնք ունին զսոս դատ մահարձաններ: Մարանդ գաւառն ալ բաւական նշանաւոր է: Անոր Բակուրակիրտ աւանին մէջ Արտաշէս Բ. թագաւորը հիւանդանալով մեռած է:

9. ՍԻՒՆԻՔ

Սիւնիք կը գտնուի Այրարատ նահանգին Արեւելյան կողմը, Երասխի հովիտը և Արցախի նահանգին քով: Ունի պատերազմական ամառիկ գիրքեր, որոնք ծնունդ առած են առիւծանման Մէլիքներուն: Ասոնք հայ փոքր ինքնօրէնութիւն մը ունէին և իրենց երկիրը կը կառավարէին հինգ Մէլիքութիւններով: Սիւնիքի 300,000

բնակիչներէն $\frac{3}{4}$ Ը իրենք կը կազմէին: Իրրեւ նշանաւոր կռուողներ՝ դուրս բերած են Դաւիթ Բէկ, Մխիթար, իսկ իբր դիւանագէտ՝ Իսրայէլ Օրի, որ Հայկական Հարցին շուտափոյթ լուծման ի խնդիր, ջանքեր և զոհողութիւններ չէ խնայած՝ դիմելով Եւրոպական մեծ արքունիքներուն: Այս Մէլիքութեանց իշխանութիւնը 1700-1813 թուականները տեւեց:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ—
Միւսիք ունի տասն երկու գաւառներ, որոնք հետեւեալներն են՝

1. Երնջակ = Ալընճա
2. Զահուկ = Զահուկ
3. Վայոց ձոր = Դարալաղըզ Վէթի
4. Գեղարքունի = Գեաւառ
5. Սոտք = Ծար
6. Աղահէճք = Զանկէզուր
7. Ծղակ = Պարկուշատ, Տաթեւ
8. Հաբանդ = Զանկէզուր, Ղափան
9. Բաղք = Պարկուշատ, Տաթեւ
10. Զորք = Ղափան
11. Արեւիք = Մեղրի, Քէոնէիկ
12. Կուսական = Գինաւուզ, Օրտուբատ

ԳԼԽԱՒՈՐ ԳԱՒԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏԵՂԵՐԸ.

Գեղարքունի հայոց Գեղամ նահապետին կողմէ շինուած է: Ասոր մօտ կայ Գեղամայ ծովը, որուն մէջ կը գտնուի Սեւան անունով կղզի մը: Հոս է որ հայ Բագրատունի թագաւորներէն՝ Աշոտ Բ. Երկաթ

մեռած է 928 թն՝ Արաբներու հետ մղած արիւնաղի ճակատամարտներէ վերջ:

Վայոց ձորի մէջ կայ Հոգոցիմ անուն գիւղ մը և Թանահատի կամ Թանատի անուն վանք մը, ուր Ժ. Գ. և Ժ. Գ. դարերէն մնացած հայերէն արձանագրութիւններ կան:

10. ԱՐՅԱԽ

Արցախ նահանգը գտնուելով Սիւնեաց աշխարհի Արեւելակողմը՝ ունի ծառայատու սաղարթախիտ անտառներ: Ե. դարուն Ազուաններու իշխանութեան ներքեւ էր:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ—
Արցախ ունի տասներկու գաւառներ, որոնց անուններն են.

- 1.— Միւս Հաբանդ = Գանձասար Շուշի
- 2.— Վայկունիք = Զրարբղ
- 3.— Բերդաձոր = Այրում
- 4.— Մեծկուսնք = Խաչէն
- 5.— Մեծիրանք = Կիւլիստան
- 6.— Հարճլանք = Տեղավարանդ
- 7.— Մուխանք = »
- 8.— Պիանք = »
- 9.— Պանդկանք = Շուշի
- 10.— Սիսական ուտան = Խաչէն, Զէյվա
- 11.— Գուստրիփառնէս = Շամքոր, Խոջիսարա
- 12.— Կողթ = Շամշաթիլ:

Արցախի Գարաման (Գանձակ) գաւառակին մէջ կը գտնուի Ս. Թարգմանչաց վանքը, որ հիմնուած է Ե. դարուն՝ ի ներկայութեան Ս. Մեսրոպի: Հոս կան հայկական հնութիւններ:

11. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Փայտակարան գտնուելով Արաքսի գետահովիտը՝ Արևելքէն Կասպից ծովուն և Արեւմուտքէն Ուտի նահանգին սահմանակից է։ Ե. դարուն Ստրապատականի մէկ մասը կը կազմէր։ Կարտագրէ առատ բամբակ և տեւակ մը գարի։

ԳԱԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

Փայտակարան ունի հետեւեալ տասներկու գաւառները՝

- 1.— Հրաքոտպերոժ = Ուշգարուտ. Մուղան
- 2.— Վարդանակերտ = Սալիան, Վարդանակերտ
- 3.— Եօթն փորակեան բազինք = Քարբիսաան
- 4.— Ռոտիբաղա = Արտաւիլ
- 5.— Բաղանուտ = Ահար
- 6.— Առոտպիժան = Սէպէդաշ
- 7.— Հանի = Շամախի
- 8.— Արշի = Ափշիրան
- 9.— Բազաւան = Բազու
- 10.— Սպանդարան Պերոժ = Քարառաղ
- 11.— Որմղդպերոժ = Էնգուզէֆի
- 12.— Ալեւեան = Արքիվան

Այս նահանգին ամենագլխաւոր և ընդարձակ գաւառն է Փայտակարան։

12. ՈՒՏԻ

Ուտի կը գտնուի Արցախ նահանգին մօտ, ինչպէս նաեւ Կուր և Արաքս գետերուն ափունքը։

ԳԱԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—
Նշանաւոր գաւառները միայն ութը հատ են՝

1. Առանուտ = Կէրէրլին
2. Տուի = »
3. Ռոտպաղեան = »
4. Աղուէ = »
5. Տուչքատակ = »
6. Գարդման = Գրամանիկ
7. Ուտի Առանձնակ = Բերդէ, Զուանչիր
8. Շիկաշէն = Գէնճէ կամ Էլիզավէթուպոլ

13. ԳՈՒԳԱՐԲ

Գուգարք կը գտնուի Ուտի նահանգին Արեւմտակողմը։ Հարաւէն Այրարատի և Հիւսիսէն ալ Վրաստանի սահմանակից է։ Ե. դարուն՝ Վրացիներու ձեռքն էր։ Բերքերը կը կազմեն սերկեւիլ, տաախ, ձիթապտուղ եւ այլն։ Ծառերէն կան հաճարածառ, անալուծ և ուրիշներ։

ԳԱԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

Գուգարք կը բաժնուի ինը Գլխաւոր գաւառներու՝

1. Զորափոր = Մատէն
2. Ծորափոր = Բորջալու
3. Կողքափոր = Զաղախ
4. Տաշիր = Լօուի, Բամպակի
5. Թուղք = Տրիալէթ, Ծալգա
6. Կանգարք = Ապոց
7. Արաւհան = Արտահան
8. Զաւաղք = Ախալքալաք, Զրլոր
6. Կղարջք = Արտանուշ, Շաւիթի։

ԳԼԽԱՒՈՐ ԳԱՒԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏԵՂԵՐԸ .—

Զորավորի մէջ կան Արքունայէն գիւղը և Կայեան բերդը :
Տաշիրի մէջ կան Շամշողթէ , Լոռի գաւառակները , ինչպէս նաև Բազունիք և Օձուն գիւղերը : Լոռիի մէջ ծնած է հայազգի զօրավարը Կոմս Լօրիս Մէլիքով . որ մեծ դեր կատարեց 1877ի Արեւելեան պատերազմին մէջ : Իր մահկանացուն , 1888ին , կնքեց Ֆրանսայի Նիս քաղաքը :

Կանգարքի մէջ «Լեւոն միթին» կոչուած լեռը կը գտնուի :

14. ՏԱՅՔ

Այս նահանգը Արեւելեան կողմէն՝ Գուգարքի , Հաւրաւէն՝ Այրարատի և Հիւսիսէն՝ Կողքիսի հետ սահմանակցուած է : Կ'արտադրէ թուզ , նուռ , սերկեւիլ , նուշ , պտղախունկ եւ այլն :

ԳԱՒԱՌՆՅՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ .—
Տայք կը բաժնուի հետեւեալ ինը գաւառներուն՝

1. Կոզ = Կէօլէ
2. Բերդացիոր = Բէնէք , Թալուզքեար
3. Պարտիզացիոր = Օլթի , Պարաէզ
4. Ճակք = Լիվանայ , Արդուին
5. Բուխա = Թալուզքեար
6. Ոքաղէ = Թորթուս
7. Ազորդ = Նարիման
8. Կափոր = Նիկիզվան , Պարխար
9. Ասեացիոր = Կիսկիմ , Խոտորչուր

Տայք նահանգի նշանաւոր տեղերն են՝ Արահկ գիւ-

ղը՝ ուր ծնած է Գիւս Կաթողիկոս և հայոց հին տոմարը նորոգած՝ Թուղարս անտիկ բերդը — չինուած ձորովս գետին վրայ — Ուխաիք կամ Օլթի բերդաքաղաքը , Մամրուան աւանը — որուն հիմա Նարիման ալ կ'ըստուի — Իշխանաց գիւղը , Սիսլիսա գաւառակը , որ վրացերէն Նոր-բերդ կը նշանակէ :

15. ԱՅՐԱՐԱՏ

Հայ թագաւոր-իշխաններու առանձնայատուկ մայրաքաղաքն է այս նահանգը , որուն Արեւմտեան կողմը՝ Բարձր Հայք , Հարաւային կողմը՝ Տուրուքերան և Վասպուրական , Հիւսիսային կողմը՝ Գուգարք և Տաթք , իսկ Արեւելեան կողմն ալ Սիւնիք նահանգները կը գտնուին : Եւ որովհետեւ ինք հայկական նահանգներուն մէջտեղը կ'իյնայ՝ Միջնաշխարհ կը կոչուի : Գլխաւոր գետերն են Քասախ ու Երասխ : Լեռներէն կան Մեծ ու Փոքր Մասիսները , Արագած , Նպատ , Սուկաւէտ եւ այլն , որոնք դանձարանն են հանքային կոյս ու թանկագին հարստութեանց :

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ .—
Այս նահանգին գաւառները քսան հատ են՝ ահաւասիկ՝

1. Բասիանք = Հասան գաղէ , Բասէնլէր
2. Գաբեղեանք = Կազուան , Չալլրան
3. Աբեղեանք = Սարը զամիշ , Թախա
4. Վահեւունիք = Կազուան Արեւմտեան
5. Արչարունիք = Չալլրան , Սարդարապատ
6. Բազրեւանդ = Ալաշկերտ , Գարա քիլիսէ
7. Ծաղկոտն = Տիատլին , Աթմանլու
8. Շիրակ = Շէօթէկէլ

9. Վանանդ = Կարս, Չարիչատ
10. Արագածոտն = Սարգարապատ, էջմիածին
11. Ճակատք = Իգաթր, Կողբ
12. Մասեացոսն = Սուրմատի, Ակոսի
13. Կողովիտ = Պայաղիտ, Չուգուր
14. Աչոցք = Գէօքչայ Արևմտեան
15. Նիգ = Սպարան
16. Կոտայք = Երևան, Գրրգ Բուլազ
17. Մազազ = Գէօքչայ Արևելեան
18. Վարաժնունիք = Դարաչիլակ
19. Ոստան = Գառնի պազար
20. Դուին = Խոբ:

ԴԼԽՍԻՈՐ ԳՍԻՍՈՍԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՇԱՆՍԻՈՐ ՏԵՂԵՐԸ:—

Բառեան կամ Բասեն գաւառն ունի չատ մը գիւղեր, որոնք են՝ Վաղարշաւան, Որդորու, Ոսխայ, Արվար, Դու, Բողբերդ, Սւկամի, Գոմաձոր եւայլն: Վաղարշաւան՝ Տիգրանի որդին՝ Վաղարշ շինել տուած է 178ին (Ք. Ա.):

Արշարունիք գաւառն ունի հետեւեալ նշանաւոր գաւառակները՝ Երուանդաշատ, Բաղարան, Երուանդակերտ: Կան նաեւ Արդագերս և Կապոյտ կոչուած բերդերը: Գիւղերն են՝ Գիւղ Շիրմաց, Կաղզուան և ուրիշներ: Արշարունիք գաւառը կը գտնուի Մուրց գետին Երասխի հետ միացած ափը: Հիմայ աւերակի վերածուած է: Քովը պղտիկ գիւղ մը ունի որ կը կոչուի Քէօրիկ-Քէօյիւ: Կապոյտ բերդին մէջ է որ հայ Բագրատունեաց թագաւորներէն՝ Սրմբատ Ա. — Արաք սասիկաններէն Եռսուէֆի հետ իր

մղած պատերազմի ընթացքին — բանտարկուած և մեռած է 914 ին: Երուանդաշատ գաւառակը Սահաարուկի անիրաւ յաջորդը՝ Երուանդ բռնաւոր չինել տուած է:

Բաղրեւադ կը գտնուի Բասեն և Արշարունիք գաւառներուն մօտիկը: Հոս կան Նպատ լիւր, Չարհաւան, Վաղարշակերտ (Այաշկերտ) գաւառակները, ինչպէս նաեւ Բագաւան, Բլուր, Եղեղեակ, Չիրաւ, Բերդկունք, Խու և Արծակ գիւղերը: Բագաւան շինուած էր Նպատ լիւան վրայ. իր առջեւէն կ'անցնէր Եփրատ գետը: Բլուր գիւղի մէջ վախճանեցաւ Ե. Գաբուէ հայոց կաթողիկոսը՝ Ս. Սահակ՝ 440 թուականին: Չիրաւի մէջ — Մեծն Ներսէս հայրապետի ժամանակ — հայոց Պապ թագաւորին և Մերութան Արծրունիի միջև եղբայրասպան պատերազմ մը ափի ունեցաւ: Ծաղկոտն (Տիաթին) գաւառին մէջ կայ Շահապիլան լիւր, ինչպէս նաեւ նոյն անունով քաղաք մը, ուր հայ քրիստոնեայ նախարարները — Մեծն Վարդանի առաջնորդութեամբ — ուխտ ըրին պարսիկ կրակապաշաներու դէմ կռուելու համար: Հոս կայ նաեւ ջերմուկ-ցայտաղբիւր մը:

Շիրակ նշանաւոր է իր բնւ արգաստեր ու պտղաշատ գաւառ մը: Դշխաւոր գաւառակն է Անին: Ունի Երազգաւորք, Որմտանի, Արգինայ գիւղերը: Ըստ աւանդութեան՝ Արամայիս նահապետին որդին՝ Շաւրայի անունով կոչուած է Շիրակ ու եղած է անոր սերունդին մնայուն բնակավայրը՝ իր առատ այգեատաններով: Շիրակի մօտ էր որ Աշոտ Բագրատունի թագաւորը 889 ին մեռած է:

Անի Բագրատունեաց թագաւորութեան պեր-

ճակատոյց ու չքիզ մայրաքաղաքն էր, որ Յոյներու կողմէ և Հայ կղերականներու դաւաճանութեամբ կործանեցաւ 1064 ին: Կր գտնուի Ախուրեանի մօտիկը: Ունէր հազարումէկ եկեղեցիներ, պարխսպներ, աշտարակներ, բարձրադիր պալատներ ևայլն, զորս — ալլալ ժամանակներու մէջ — չինած ու նորոգած են՝ Աշոտ Գ. Ողորմած, Սմբատ Բ., Գագիկ Ա. և արիւնիներ: Բնակիչներուն թիւը մէկ միլիոնը կ'անցնէր: Հիմայ, սակայն, մոխրակոյտերու վերածուած՝ Ռուս հնախոյլին՝ Բրոֆ. Նիկողոս Մառի խուզարկութեանց ատարկան կը դառնայ: Հոն այցելող հայազգիներ ալլալ ախրայիշատակ արձանագրութիւններ են թողած:

Վանանդի նշանաւոր գաւառակն է Կարս: Ունի նաև Զարիշատ գաւառակը և Իշլեանից, Ուգմուս, Դրապաշտ անուն գիւղերը: Կարսի բնակիչները — Աշոտ Գ. Ողորմածի եղբոր՝ Մուշէղի նախաձեռնութեամբ — 968 ին փոքր թագաւորութիւն մը կազմեցին, որ կը կոչուի Կարուց թագաւորութիւն: Ե. դարու մէջ Իշլեանից գիւղը ծնած է Աւարայրի արիւնոտ ճակատամարտի հայ դիւցազուններուն խրախուսիչ կրօնականը՝ Դեռնդ Երէց:

Արագածոտն գաւառն իր մէջ գտնուած Արագած լեռան անունով կոչուեցաւ: Հոս կան գիւղեր ու աւաններ՝ օրինակ՝ Աղձը, Կուսշ, Օշական, Թալին, Վժան, Եղիվարդ, Փարպի և ուրիշներ: Օշական գիւղի հայ եկեղեցւոյ մատուռին մէջ այժմ կը հանգչին Ս. Մկաւրոսի «Լուսաւոր» կոչուած նշխարները՝ մասնաւոր անշուք գերեզմանի մը գոգը: Թալին գիւղին մէջ Բաղրատունեաց թագաւորներէն Յովհաննէս-

Սմբատ արձանագրութիւններ թողած է: Ղազար Փարպեցի հայ պատմիչը Փարպի գիւղը ծնած է:

Ճակատք գաւառին մէջ կը գտնուին Կոզը և Բառնակերտ գիւղերը, ուր Լենկդիմուր արչաւած է:

Մասիացոտն, որ Մասիս լեռան փէշերուն վրայ կը գտնուի, ունի անուանի գիւղ մը, որ Ակուն է:

Այս գիւղին մէջ Կարմիր Վարդանի եղբորորդին՝ Վահան Մամիկոնեան՝ Պարսիկ — Որմզդականներու դէմ — 481 թուականին — մղած է հայ կրօնական ազատութեան երկրորդ պատերազմը: Կ'ըսուի թէ հոս Նոյ նահապետ՝ առաջին անգամ ըլլալով՝ այգի տնկեց: Կը յիշատակուի նաև թէ՛ Արտաշէս Բ. ի որդին Գոռոյն Արտաւազդ, որսորդութեան ելած ժամանակ, յանկարծ Աղատ Մասիսէն կը գահավիժի մինչև Ակուն գիւղի ահագին վիհին յատակը՝ համաձայն իր հօր անէնքին: Այս գիւղը — 1840 են (Ք. Վ.) — Մասիս լեռան հրաբխային պայթումներուն անմիջական հետեւանքն եղող լաւաներու, քարերու և մոխիրներու տակ ծածկուեցաւ իր ամբողջ բնակիչներով:

Կոգովիտ գաւառը սահմանակից է Ծաղկոտն և Մասիացոտն գաւառներուն: Հոս կան բերդեր և գաւառակներ: Ասոնց մէջ նշանաւոր են Արչակաւան և Դարոյնք կոչուած գաւառակները:

Արչակաւան չինուեցաւ — Ս. Ներսէս հայրապետի ժամանակ — Հայոց Արչակ Բ. թագաւորին կողմէ: Այս գաւառակը ոճրագործ հայերու բնակավայրն եղած է՝ Արչակ Բ. ի նախաձեռնութեամբ: Դարոյնք կոչուած անառիկ բերդաքաղաքն ալ այժմու Պայազիտն է: 1877 ի Ռուս-թրքական պատե-

րազմի ընթացքին՝ ամառը՝ այս բերդաքաղաքի հայ ընակչութիւնը անխուր և անպատում խոշտանգումներու ենթարկուեցաւ քիւրտներուն և անոնց Շէյխին՝ Զալալէդտինի կողմէ։ Պայազխի սոսկալի շարդը ներշնչած է Ռաֆֆին, որ գրէ «Զալալէդտին» կոչուած սրտակեղէք պատմավէպը։

Դուին գաւառը հայոց Խոսրով Բ. թագաւորը շինած է։ Սա առեւտր եղած էր պարսիկ ու հայ Մարգարաններու աթոռանիստ բնակավայրը։ Հոս Ե. դարուն կաթողիկոս ալ կը նստէր։ Ունի կարգ մը գաւառակներ, որոնց մէջ կայ Մարակերտը։

Այրարատ գաւառին մէջ կը գտնուին Վաղարշապատ, Արմաւիր և Արտաշատ գաւառակները։

Վաղարշապատ նշանաւոր է, որպէս Հռիփսիմեան քոյրերու նահատակութեան վայրը՝ իր Շողակաթ և այլ տաճարներով։ Հոս կը բնակէին նաեւ երբեմնի հայ թագաւորները։ Այս գաւառը պարսպներով պատած է հայոց Վաղարշ թագաւորը, որուն անունով կոչուած է արդէն։ Հիմա, սակայն, կը ներկայացնէ գիւղ մը, որու մէջ կայ Ս. Էջմիածին վանքն իր տաճարով։ Այս վանքը Կաթողիկոսարան — Վեհարանն է հայոց քաղաքական ու կրօնական հովուապետներուն, որոնք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի յաջորդները կը կազմեն։ Այժմու կաթողիկոսը կամ հայրապետը՝ Գէորգ Արք. Սուրենեանցն է։

Արմաւիր գաւառակը շինած է հայոց նահապետներէն Արմենակի որդին՝ Արամայիս։ Հոս կը գտնուին Սօսեայ անտառները, որոնց նուիրուած է Կարդոս — Արայի որդին՝ Անուշաւան։ Հայոց Արամ նահապետն ալ Մարաց Նիւբար իշխանը — պատե-

րազմի մէջ — գերի բռնած և այս գաւառի աշտարակներէն մէկուն վրայ է որ կախել տուած է։

Արտաշատ շինուած է Երասխի գետահովիտը, որուն կամուրջներէն մէկուն վրայէն հայ նախարարները Մեծն Խոսրով թագաւորին լրտես սպաննիչը՝ Անակ գետը ձգած են։ Այս գաւառակն ունի բլուր մը, որուն վրայ կը գտնուէր Խորվիրապը՝ Ս. Գրգիգոր Լուսաւորիչի տաճարը չորս ամեայ տանչարանը (287-301)։ Արտաշատի մէջ է դարձեալ որ հայերը՝ Պարսիկներու Յազկերտ Բ. թագաւորէն զիրենք կրակապաշտութեան հրաւիրող նամակ մը առնելով՝ Յովսէփ կաթողիկոսի նախագահութեամբ՝ ժողով գումարեցին և որոշեցին երեք չ'ընկրկիլ հաւատուրացութեան որեւէ ձեռնարկի դէմ ու իրենց այդ արամադրութիւնն ալ իմացնել Յազկերտի։

ՓՈՔՐ - ՀԱՅԲ

ՍՍՀՄԱՆԸ. — Փոքր-Հայքի Հիւսիսային կողմը կը գտնուին Սեւ-ծով և այժմու Մարաշը, Արեւելեան կողմը՝ ցամաքի վրայ՝ Մեծ Հայք՝ իսկ Սեւ ծովու վրայ՝ Պոնտոս. Հարաւային կողմը՝ Ասորիք, Կիլիկիա կամ այժմու Ատանան. Արեւմտակողմը՝ բուն Կապադովկիան (Փոքր-Ասիա) ու Ալիս գետը (Եէշիլ Ըրմազ)։ Ամբողջ Փոքր-Հայքի տարածութիւնը կը հաշուեն մօտաւորապէս 130,000 քա. թիւումը, որ կը հաւասարի Յունաստանի երկու անգամին։

Փոքր-Հայք ունի կարգ մը նշանաւոր լեռներ, որոնցմէ են՝ Տաւրոս (3000 մետր), Անտիտաւրոս, Արգէոս կամ Էրճիաս (4000 մետր), Ագառաղ (2700 մետր), Մաղարա

Տաղ (3250 մեթր), Վաչեմպէկ (3700 մեթր) և Երլաղ Տաղ (2500 մեթր: Լեռներու այս բաղձութիւնը երբեմնի գաւառներուն կուտայ անասիկ ու ամուր զիրք մը՝ հաղորդակցութիւնները վերջին ծայր անտանկի դարձրելով:

Գետերն են՝ Իրիա (Եէշիլ Ըրմազ), մասամբ Ալիա, Եփրատ, որոնք կ'սուոցեն երկիրն ու իր բուսականութիւնը:

Բնական բերքերէն — Փոքր-Հայք — ունի հանքեր, որոնք լեռնաշարերու մէջ առատութեամբ կը գտնուին՝ ինչպէս՝ երկաթ, (Չէյթունի և Տօրոսեան լեռներու մէջ) արծաթ, պղինձ և այլն: Անասունները՝ Հոսովմայեցիներու տիրապետութեան ժամանակէն ի վեր՝ կը շահագործուին ու կուտան ասաղծներ:

Փոքր-Հայքի հողը վերջին աստիճան արգաւանդ ու բարեբեր է: Լեռնադաշտերը նոյն խի արմաթք կ'արտադրեն: Սեբաստիոյ լեռնադաշտերն արդէն արմաթքի աւառութեան ցայտուն ապացոյցներ կուտան: Կը մշակուին նաեւ կանկի, վուշ, ծխախոտ՝ Իրիաի հովիտներուն ու մանաւանդ Թոգատի մէջ:

Մալաթիոյ դաշտը ափիոնի ընդարձակ շահաստան մը կը ներկայացնէ: Սուղուլի ու Դրգաստանի հայրենիքներն են Ամասիա, Թոգատ, Մալաթիա և այլն: Նշանաւոր են Թոգատի դեղձը, Կեսարիոյ ու Մալաթիոյ ծիրանը, Ակնի ու Արաբկիրի շաքարահամ թուփը, Չիլէի ուռփը, Արաբկիրի նուռը, Ամասիոյ խնձորը և այլն: Փոքր-Հայքի առաջ բուսականութեան պատճառը բարեբեր ու անձրեւոտ կլիման է:

Առաջ գացած են նաեւ Մեղուաբուծութիւն, կենդանի արբուծութիւն, գորգաշինութիւն, Արհեստներ և այլն:

Փոքր-Հայք իր բնական ու անտեսական աչքառու զիրքին հետ ունի քաղաքական ու քաղաքակրթական որոշ առաւելութիւններ: Հոս էր որ բնակութիւն հաստատած է Բագրատունեաց չրջանին՝ Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը 1021 թ: Սա — ըստ Ազգ. պատմութեան — Տուղրիլ Պէկի հարուածներէն ազատելու համար՝ Մեծ Հայքի Վասպուրական գաւառը Յոյներու Վասիլ կայսեր տուած է և անոր տեղը առած՝ Սեբաստիան՝ իր ամբողջ գաւառներով մէկտեղ: Սենեքերիմէն վերջ՝ հոս սպաստանած են Բագրատունեաց վերջին շառաւիղներէն դժբախտ Գագիկ Բ.՝ 1045 թ, իսկ Կարուց թագաւորութենէն ալ՝ Գագիկ, որ Սելճուգեաններու Սուլթանին՝ Ալբասանի ծուլակը չ'իյնալու համար՝ Կարու Յոյներու կայսեր տուաւ և տեղն առաւ Փոքր-Հայքի Ծամուգաւ բերդը, ուր փոխադրուեցաւ 1065 թ: Այսպէս՝ թագաւորներու առաջնորդութեամբ՝ սկսաւ հայ գաղթականութեան մեծ հոսանքը դէպի Փոքր-Հայք:

Փոքր-Հայք Քեսացիներու ապաստանարանն ըլլալէ յետոյ՝ չ'ուրբնկալած է Հոսովմայեցիներ, Յոյներ, Քիւրտեր Չէրքէզներ, Լազեր, Գրգըր Պաշներ և այլն: Իրենց քաղաքակրթութեան հետքերն ամռնէն աւելի Յոյները թողած են և հայերը Հիլլինացիներու այնքան փորձերուն մէջ բնաւ չ'են յաջողած: Փոքր-Հայք չ'ատ անգամներ կրած է Սելճուգներու — ինչպէս Ալբասան — և, անոնցմէ վերջ, Թաթարներու ահեղ արշաւանքները՝ յանձին ճինկիզ խանի ու մանաւանդ արիւնարբու Լէսկըլմուրին: Այս մարտանման կործանիչ հոսանքներուն յաջորդեց Օսմանեան տիրապետութիւնը՝ Սուլթան Սուլէյմանի ժամանակ, որ — 1555 թուականին — Պարսիկներու հետ դաշինք կնքեց Ամասիոյ մէջ՝ իրեն վերապահելով Փոքր-Հայքն:

Այսպէս, իրերամերժ արչաւանքներով արիւնոտած Փոքր-Հայքի սիրտը, սակայն, դիմէր անդադար արովիւ ու կենսունակութիւն ստանալ հետզհետէ: Ատիկա հայութիւնն էր՝ որ մոխրակոյտերու և փլատակներու վրայ կանգնած՝ միշտ կը նորոգէր իր քաղաքակրթութեան պերճաքանդակ պալատը՝ մտաւորական գործիչներով: Հայ Տըպաղրութեան բազմավաստակ մշակներն էին Եւգոկիացի (Թոգատ) Արգար և Մարգուանցի Գրիգոր դպիրները: Հայ մամուլը — հայ առողջ քաղաքակրթութեան ի խնդիր — ճշունչեցնողը, ապահովաբար, Սեբաստացի Միսիթար Աբբան էր: Գիտուններէն՝ Ամիրտովատ Ամասիացի Սուլթան Մէհմէտ Յաթիշն երբեմնի անձնական թիւշկն էր: Ասոնցմէ վերջ՝ Փոքր-Հայք իր ասպարէզն յատկացուց հայ յեղափոխութեան: Ծնան հայ ազատագրման համար զոհաբերուած ու մարտիրոսացած հերոսներէն՝ Թորոս Ծառուկեան (Չէլլօ), Ժիրայր (Մարտիրոս Պօյաճեան = Մօրուք) և անցեալ ու ներկայ անձնագործ գործիչներ: Ներկայիս՝ Փոքր-Հայք ունի նաեւ բազմաթիւ տաղարաններ — Մարգուանի, Թոգատի, Ամասիոյ, Սեբաստիոյ մէջ — որոնք Փոքր-Հայքցիներու կենդանութեան ու դաւառալին քաղաքակրթական կեանքի նուիրման առնաւատչեալ զբաւականներն են:

ՆԱՀԱՅԳՆԵՐԸ. — Փոքր-Հայքի նահանգները հետեւեալներն են՝

1. — Առաջին Հայք
2. — Երկրորդ »
3. — Երրորդ »

1. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԲ

Առաջին հայք կը գտնուի Փոքր-Հայքի ճիշտ միջնամասը:

ԳՍԻՍԱՌԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ. —

1. Մաժակ = Կայսերի, Կեսարիա
2. Պիգու = Պիզարի
3. Ծամնդաւ = Ծամանդիա
4. Սափմիա = Սենասան
5. Նիւա = Նէմէշիր
6. Թիւնա = Քօչիսար
7. Կիրիտարիա = Պամաքչի
8. Նաչիսնզ = Աքսերայ, Վէրան Շէշիր
9. Կատիրա = Նիկսէ:

Առաջին Հայքի ամենէն նշանաւոր գաւառը Կեսարիան է: Սա, Քրս.է 2000 տարի առաջ, միւր Արամ նահապետին կողմէ կուսակալ նշանակուած Մշակի ձեռքով չինուած է Արգէոս լեւան սատրոսը: Իր անունովն ալ արգէն քաղաքը կոչուեցաւ Մշակ կամ Մաժակ: Բաւական ժամանակ վերջը՝ Քրս.է 40 տարի առաջ՝ Միհրդատ ընդարձակեց ու շէնցուց դաշն, և — ի պատիւ Հռովմայեցի Յուլիոս Կայսեր — Կեսարիա կոչեց: Հոս կը գտնուի Ս. Կարապետ վանքը, որ շատ նշանաւոր է և ունի բարձրագոյն եօթնամկայ Խտատի վարժարան մը: Այս վանքէն 20 վայրկեան հեռաւորութեամբ կայ Ս. Դանիէլի վանքը, որու տապանաքարերուն վրայ կարեւոր արձանագրութիւններ կը գտնուին:

Հին ատենները Կեսարիա հայոց թէ կրօնական և թէ կրթական գործիչներու ներշնչարանն էր: Հայ կաթողիկոսները հոս կուգային օծուելու համար՝ մինչեւ Պապ Թագաւորի ժամանակ, որ ջնչեց այդ սովորութիւնը: Կեսարիոյ մէջ գորգագործութիւնը շատ առաջացած է: Սա — Բագրատունեաց չրջանին — եղած է յունաշատ քա-

դաք մը: Այստեղի Մարկոս Մետրապոլիտը բնակակից հայերն անպատուելու համար իր շան անունը Արմէն դրած էր: Երբ որ այս անարգանքը Գաղիկ Բ. թագաւորը լսեց՝ Կեսարիա փութաց և, բռնելով Մետրապոլիտը, շանը հետ պարկի մը մէջ դրաւ ու խնդդեց:

2. ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԲ

Երկրորդ Հայք կը գտնուի Կիլիկիոյ Հիւսիսային կողմը, որմէ կը բաժնուի Տաւրոսեան լեռնաշարով:

ԳՍԱՍՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ.—

- 1.— Կաբիրա, Սերաստիա = Սվազ
- 2.— Նիկոպոլիս = Շապին Գարահիսար
- 3.— Սատաղա = Սատաղ, Գէլքիտ
- 4.— Եւդոկիա = Թոգատ
- 5.— Սերաստուպոլիս = Թրհալա
- 6.— Կոմանա = Կէօմէնէք
- 7.— Ամասիա = Ամասիա
- 8.— Զելա = Զիլէ
- 9.— Տիփրիկէ = Տիւրիկ
- 10.— Ակն = Էկին
- 11.— Դասկուսիա = Արաբկիր
- 12.— Սինկա = Տարէնտէ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Ակն գաւառը բազմահրապոյր ու գեղազուարճ տեսարան մը ունի, որուն նմանը գտնել չատ դժուար է: Կ'ըսուի թէ Ակնցիները աւելի Վասպուրականէն և Անիէն գաղթած են: Արհեստ, վաճառականութիւն հոս բաւա-

կան առաջ գացած են: Բինիկան կոչուած հինաւորաց ու յիշատակի աւանադիւղը կը գտնուի Ակնոյ Մէջ: Իր հայ բնակիչներուն քաջութիւնը նշանաւոր է: Ակնի հարաւային արեւելեան կողմը կ'իյնայ Բաբերդ (Պալպուրթ) ԳՅ քիլոմետր հեռաւորութեամբ:

Սերաստիան անուանի է հինէն ի վեր: Ալիս գետը ասկէ կ'անցնի: Լէնկդիմուրի աշխարհաւեր արշաւանքներէն անմասն չէ մնացած: Այնպէս որ այս հրէշին չհասակութիւններուն մէկ տպացոյցը կը ներկայացնէ «Սեւ հողեր» կոչուած վայրը, որու մէջ հայ հազարաւոր անմեղներ ողջ ողջ թաղուած են: Սերաստիոյ մէջ կայ Ս. Նշան կոչուած ականաւոր Մայրավանքը: Կայ նաեւ Բոգնիք գիւղը՝ արեւելեան կողմէն 1 ¹/₂ ժամ հեռաւորութեամբ: Բագրատունեաց և Խորխոսունեաց սերունդէն մաս մը այս կողմերը բնակութիւն հաստատած է: Կը հաւաստուի արդէն թէ Բոգնիք համազօր է Բագրատունիք բառին: Սերաստիա տուած է ազգօգուտ մատուորականներ, որ, Մխիթար Աբբա, որ հիմնեց Մխիթարեանց բազմավաստակ Միաբանութիւնը վենետիկի մէջ: Սերաստիա մեռած է, 1082 ին, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը:

Եւդոկիա կը ներկայանայ չքնաղ տեսարանով մը՝ Իրիս գետէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ: Ասկէ 4 ժամ հեռու՝ կը գտնուի Օհան Ոսկեքերանի վանքը, որ այժմ կիսովին քար ու քանդ եղած է: Կայ նաեւ Յովակիմ Աննա կոչուած ուրիշ վանք մը՝ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ: Եւդոկիա ծնած է հայ տպագրութեան պաշտօնի նահապետներէն՝ Աբգար դստիկ:

Ամասիա գաւառն ալ բաւական նշանաւոր է հինէն ի վեր: Ունի քարայրներու մէջ հնութիւններ, բեւեռագիր արձանագրութիւններ: Մեզ կը ներկայանայ լեռնե-

բու մէջ պարփակուած բերդաքաղաքի ձեւով: Ունի—
Շւղոկիոյ նման— հարուստ բուսականութիւն մը: Իրիւս
գետը ասոր մէջէն կ'անցնի և հողը որքան արգաւանդ,
նոյնքան ալ բարեբեր կը դարձնէ: Միջին դարու մէջ ապ-
րող Ամիրգովկատ անուն հայ բժիշկը հոս ծնած էր: Այժմ
կը ներկայանայ որպէս հայաշատ կեդրոն մը:

3.— ԵՐՐՈՐԴ ԶԱՅՔ

Երրորդ հայք կը գտնուի Փոքր Հայքի Հիւսիսակողմը:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

1. Միլիտինէ = Մալաթիա
2. Գառնակ = Կիւրիւն
3. Կոմանա = Հաճըն
4. Վահկաբերդ = Ֆէքէ
5. Կոկիսոն = Կէօքսու
6. Արաբիսոն = Եարբուզ, Զահան
7. Աբլաստիա = Ալբտտան
8. Բեհնատինէ = Բեհեռնի
9. Հասան մսուր = Աղլիաման
10. Քեսուն = Քէսիմ
11. Սամուստիա = Սամաստ, Սամոսատ
12. Արկա = Կէրկէր

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Կոկիսոն դաւառի Հարաւակողմը՝ Ֆռնուզ ձորագե-
տին գլուխը Կանչի անունով գիւղ մը կայ, որուն վրայ
ԺԳ. դարու մէջ իշխած է Հեթում Ա. Թագաւորի Օչին
եղբայրը և հոն մեռած՝ 1265 ին:

Մալաթիայէն երկու ժամ հեռուն՝ ապառաժուտ բը-
լուրի մը վրայ՝ Դ. դարուն՝ շինուած է Լուսաւորիչի վան-
քը՝ Ս. Գրիգորի կողմէ:

Կը յիշատակուի մեր պատմիչներուն կողմէ՝ թէ՛ Սա-
մոսատի մէջ է որ հայերէն գրերու գիւտը անդի ունե-
ցած է՝ Ս. Մեսրոպի ձեռքով:

ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

ԿԱՄ

ՈՒՐՀԱՅԱՍՏԱՆ

Միջագետք հայոց կամ Ուրհայաստան կոչուած այս
ցամաքամասը շատ քիչ անգամներ հայոց ձեռքն է մնա-
ցած: Ռուբինեանց չրջանին բաւական աչքառու հայաշատ
կեդրոն մըն էր, սակայն, հիմայ, մեծամասնութեամբ, այ-
լազգիներու բնակատեղին դարձած է

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

1. Եղեսիա = Ուրֆա, Ուրհայ
2. Մամպուտ = Մէրալին
3. Մծբին = Նիսիբին
4. Զապտա = Ճէզիրէ
5. Սինդարա = Սինճար
6. Թէոդոսուպոլիս = Ղապուլուն
7. Խառան = Խառան
8. Գիրտա = Պիրէճիք
9. Սրուճ = Սրուճ
10. Տիգրանակերտ = Սեւէրէկ
11. Ամիդ = Տիարպէքիր

Հայոց Միջագետքի ամենէն նշանաւոր գաւառը Ե-
գեոսիան է: Սա ունի Կամուրջ կամ Կարմունջ անուն
հայաբնակ գիւղ մը, զոր իբր թէ — Երկնային տեօխքէ
մը թեկադրուած — մեր Արգար թագաւորը շինած է: Այս
գաւառը Ե. դարու հայ նոր սերունդին ուսումնական
արշաւանքի վայրերէն մէկն է եղած:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիա շատ մը փոփոխութիւններ կրած է այլեայլ
պետութիւններու ձեռքը: Կը գտնուի Փոքր Հայքի Հա-
րաւային, Փոքր Ասիոյ Հարաւային արեւելեան և Միջեր-
կրական ծովի ալ Հիւսիսային կողմը: Պարփակուած է
— Հիւսիսէն և Արեւելքէն — Տաւրոսեան լեռներու ա-
ղեղնաձև գօտիով: Ունի ծոցեր և հրաւանդաններ՝ Մի-
ջերկրական ծովի առջև՝ ինչպէս նաև Սիսուս ու Ճիսուս
գետերը: Իր գիրքը շատ բարձր է ու վերջին ծայր ա-
նառիկ: Դարերէ ի վեր եղած է Հայ Ռուբինեանց առիւ-
ծանման թագաւորներու ապահով որջը:

Կիլիկիա թէև հրաբխային երեւոյթ մը չունի, սա-
կայն հոն պատահած են երբեմն սաստիկ ու սարսափելի
երկրաշարժներ, որոնք մեծ վնասներ հասցուցած են: Ա-
մենէն աւելի աղետալին 1269 ին պատահած է՝ Հեթում
Ա. ի օրով: Կիլիկիոյ լեռները թաքստոցներ են հանքա-
յին առատ մթերքներու: Քարերէն կան կրաքար, գայ-
լախազ, յայտքար, օձաքար: Մետաղներէն կան կապար,
երկաթ, արծաթ ու ոսկի: Կիլիկիոյ դաշտը՝ չնորհիւ իր

գետերուն՝ ծայր աստիճան բարեբեր և բազմարդիւն է:
Կարտադրէ մասնաւորաբար խաղող, ցորեն, գարի, կո-
րեկ, բամպակ, պիստակ, շաքարեղէգ, բրինձ եւ այլն:
Չնայած իր կենդանային ու բուսային հարստութեան՝
Կիլիկիոյ օդը վատառողջ է դաշտային մասի մէջ: Հոս
գրեթէ 0° էն վար ձմեռ էլլար:

Ըստ աւանդութեան՝ Կիլիկիա առաջին անգամ գը-
րաւած է Մեծն Տիգրան Արշակունի: Իսկ յետոյ Հայերը
կրցան Ռուբէն Ա. ի անվհեր քաջութեամբ կրկին գըրա-
ւել և Լիւոն Ա. ի աշխարհակալութեամբ ալ ընդարձակել
անոր սահմանները: Ի վերջոյ, սակայն Յոյներու, Սել-
ճուգներու և Թուրքմէներու արշաւանքներուն չկրնա-
լով դիմադրել՝ կորսնցուցին թէ՛ իրենց հողերը և թէ՛
Ռուբինեանց թագաւորութիւնը՝ յանձին Լիւոն Զ. Լու-
սինեանի: Կիլիկիա Հայերէն աւելի Յոյներու դրոշմը կը-
րած է. և առկէ կը հետեւի այլեայլ քաղաքներու ու-
նական անուաներով գոյութիւնը: Յոյներէն վերջն ալ՝
Կիլիկիա դարձաւ Օսմանեան նահանգ, որու այժմու ա-
նունն է Ատանա:

ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՆ ԵՆ.—

1. Դաշտային կամ ծովային Կիլիկիա
2. Լեռնային կամ ապառաժուտ Կիլիկիա

Ի. ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱ

Դաշտային Կիլիկիա կը գտնուի Կիլիկիոյ Հարաւային
արեւելեան մասին վրայ, որ իր պատուհաններուն առջև
ունի համատարած Միջերկրական ծովը:

ԳԱԽԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

1. Բաանէ = Ատանա
2. Իստոս = Փայաս
3. Աղեքսանդրիա = Իսկէնտէրուն
4. Զեփիւռիոն = Մէրսին
5. Հռոսոս = Արսոս
6. Եդէա = Այաս
7. Մոսսուհասիա = Միսիս
8. Տարսոն = Թէրսիս, Թարսուս
9. Փլարիուպոլիս = Սիս
10. Անարզարա = Սնաւարզա
11. Լամբրոն = Նէմրուն
12. Պոմպէուպոլիս = Մէզէալու
13. Մալլոս = Գարատաշխան

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Թիլ Համտընայ կամ Թիլ աւանը նշանաւոր բերդ մըն է գաշտային Կիլիկիոյ մէջ: Հոս է որ բռնուեցաւ Զապէլի ամուսինը՝ Լատին Փիլիպպոս, որու մահէն վերջ՝ Հեթում Ա. մեծահանգէս տօն մը կատարեց հոն 1265ին:

Դարձեալ գաշտային Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուի Իստոս կոչուած գիւղը, ուր մղուեցաւ Դարեհի ու Աղեքսանդր Մակեդոնացիի վճռական ճակատամարտը՝ 333ին (Ք. Ա.):

Ատանա կը գտնուի Սիսունի գետեզերքը: Կը ներկայացնէ բարեբեր հող մը: Կիլիկիոյ ամենամեծ գաւառը կը կազմէ: Կը գտնուի Միջերկրականի հիւսիսային կողմը: 1909 Մարտ 31ին հոս — թուրքերու կողմէն — տեղի ունեցաւ աղետալի ու աննախընթաց կոտորած մը, որուն հետեւանքով 220,000ի մօտ հայ ընտկչութիւնէն 30,000ը ջարդուեցաւ:

Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ նշանաւոր է Լամբրոն կոչուած անառիկ բերդը, որ — Ռուբինեանց իշխանութեան ժամանակ — մեծ ու կարեւոր դերեր կատարեց: Կը պատկանէր Օշին իշխանին:

Ընդհանրապէս կ'ընդունի թէ Իսկէնտէրունը Մեծն Աղեքսանդր հիմնած է՝ Դարեհի վրայ տարած իր փառաւոր յաղթութեան ի յիշատակ:

Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ կայ նաև Գալու անապատ կամ Գալլու գիւղը: Ըստ ձեռագիր յիշատակարաններու՝ կ'ըսուի թէ ասոր վանքը Մեծագործ Լեւոն Զ. Լուսինեան շինած է:

Կիլիկիոյ այժմու կաթողիկոսանիստ գաւառը կամ հայոց վաղեմի մայրաքաղաքներէն մին է Սիս, որ իր սահմանին վրայ ունի Դրազարկ անուն հռչակաւոր մայրավանքը: Սա ապաստանարանն եղած է Ռուբինեանց թագաւորներէն Թորոս Ա. ի, Բ. ի և Գ. ի: Հոս հանգչեցան նաև Լեւոն Մեծագործի եղբայրը՝ Ռուբէն Բ. և Լեւոն Ա.:

Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ կայ նաև Բայաս անուն գաւառը, որ շատ նշանաւոր հանդիսացաւ մանաւանդ Ռուբինեանց թագաւորներէն Լեւոն Ա. ի ժամանակ: Կ'ըսուի նոյնիսկ թէ իր թագադրութեան հանդէսն այս կողմերը տեղի ունեցած է:

2. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱ

Լեռնային Կիլիկիա կը գտնուի Կիլիկիոյ Հիւսիսային արեւմտեան կողմը և կը հանգչի Տորոսեան լեռներու քարձրաւանդակներուն վրայ:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

- 1.— Սելեկիա = Սէլէֆիէ
- 2.— Կորակիսիա = Կոռիկոս
- 3.— Տրայիանուպոլիս = Սէլինտի
- 4.— Գերմանիկոպոլիս = Էրմէնէքլիս
- 5.— Կղաւղիսպոլիս = Մուտ
- 6.— Կելենդիբիա = Կիլանտրիա, Գալէնտէր
- 7.— Անիմուրիոն = Ինամուր
- 8.— Ուլնիա = Զէյթուն, Ուլնի:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Սելեկիան՝ Մեծն Աղեքսանդրէն յետոյ՝ Սելեկիացիներու իշխանութեան տակ առնուած ու իրենց անուանով կոչուած էր: Սակայն, ի վերջոյ, Ռուբինեանց չըրջանին, գրաւած են հայ թագաւորները:

Լեոնային Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուի Ակնիք կոչուած հռչակաւոր վանքը, որ հայ թագաւորներու սիրելի տեղն էր՝ մանաւանդ Լեւոն Ա. ի: Հոս էր զարձեալ որ Հեթում Ա. — իր երկարամեայ ու բազմարկած թագաւորութենէն վերջ— կրօնական սքեմ առած՝ մեկուսացաւ և վախճանեցաւ 1270 Հոկտ 28 թն:

Ուլնիա կամ Զէյթուն Կիլիկիոյ ամենէն նշանաւոր և իր ազատ գոյութեան ալ վերջին ծայր ջանադիր գաւառն է՝ Տորոսեան լեռնաշղթային վրայ: Թուրք կառավարութեան դէմ ունեցած է երկու մեծ ապստամբական ցոյցեր՝ առաջինը՝ 1862 ին և երկրորդը՝ 1895 ին, որոնց մէջ յաղթական դուրս եկած է: Բնակիչներուն բոլորն ալ գրեթէ հայերն են:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

Ատրպատական կամ Ատրպէճան Հայաստանի Արեւելեան կողմը կը գտնուի: Սա քիչ անգամներ — որպէս ինքնուրոյն նահանգ— հայոց իշխանութեան ներքեւ մընացած է: Այնպէս որ հոն հայերն արդէն սակաւաթիւ են:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆ ԵՐԸ—

1. Գանձակ = Կալաի բաղջէ
2. Դաւրէժ = Թահտը Սիւլէյման
3. Թաւրիզ = Թէփրիզ
4. Մարաղա = Մարաղա
5. Դիւշալան = Դէհիշեր Գան
6. Պենասլ = Պենասլ
7. Սիրաւ = Սիրաւ

ԽԱՂՏԻՔ

Է. դարուն (Ք. Ա.), երբ Հայ-Արմէնները Ուրարտու ոռոգ գրին, Խաղեաններէն մէկ մասը չուգելով առնոց իշխանութեան ենթարկուիլ՝ գաղթած է դէպի Մեծ Հայքի Հիւսիսային կողմը: Այդ ցամաքամասն է որ իր անունով Խաղաթ կոչած և հոն իւրայատուկ փոքր իշխանութիւն լը հաստատած է:

ԳՍԻԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ.—

1. Համամաչէն = Համաչէն
2. Ռիզոս = Ռիզէ, Բիզէ
3. Աթէնք Եւքսինեան = Աթինա
4. Արտաչէն = Էսկի Թրապուզան

5. Ուրիտ = Օֆ
6. Սուսուրմիւր = Սիւրմէնէ
7. Արդասիւ = Արասսա
8. Կողանց = Ճինիլիկ Քալէ
9. Ծանխա = Կիւմիւլխանէ

ԱՂՈՒԱՆՔ

Աղուանք կամ Աղուանիստան կը գտնուի Հայաստանի Հիւսիսային կողմը: Իր բնակիչներն էլն — մեծ մասով — Աղուանները, որոնք հայոց հետ թէ՛ դաւանակից և թէ քաղաքականապէս գործակից եղան: Ի վերջոյ, հայոց հպատակ դարձան: Այժմ ձուլուած են Ռուսներու հետ, ու իրենց երկիրն ալ Ռուսաստանի միացած է:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ —

1. Եխնի = Լահեզ
2. Բեխ = Բերդաշէթ
3. Քամբէճան = Քիւրէճի
4. Շաքէ = Շաքի
5. Ոստան = Նուրի
6. Իմարձբան = Արիշին
7. Բալասական = Քարաբա, Ուրադար

Շաքէ կամ Շաքի գաւառին մէջ կը գտնուի Գիւ վանքը, ուր Ս. Մեսրոպ, իր աշակերտներով միասին, քրիստոնէութիւնը քարոզած է:

ՊՈՆՏՈՍ

Սա կը գտնուի Սև ծովի եզերքը:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒՆ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ . —

- | | |
|-----------------------|--------------|
| 1. Լազիստան | 6. Թէրէմէ |
| 2. Տրապիզոն | 7. Նիկսար |
| 3. Պողէմոնիոն (Ֆաթսա) | 8. Կիրասոն |
| 4. Ամասիա | 9. Սինոպ |
| 5. Մարգուան | 10. Թիրէպոլի |

ԵՓՐԱՏԱՅԻՔ

Եփրատացիք կոչուած երկրամասն ալ — Պոնտոսի նաման — քիչ անգամ հայոց գերիշխանութեան ենթարկուած է:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՅ ԱՅԺՄՈՒ ԱՆՈՒՆԵՐԸ —

1. Գերմանիկոս = Մարաշ
2. Անտիոքիա Տաւրոսի = Անթաքիա, Այնթափ
3. Կիլիզիա = Քիլիս
4. Կիւրրոս = Խօրոս
5. Թլպաչար = Թիլպէշեր
6. Զիւկմա = Ռումքալէ, Հոռմկա
7. Հերոպոլիս = Մէնպիճ
8. Եւրոպոս = Զերապլուս

ԿՈՂՔԻՍ

Կողքիս կը գտնուի Հայաստանի Հիւսիսային ափամասեան կողմը: Ունի չորս գաւառներ, որոնց անուններըն են:

1. Միւռնիսա կամ Մնկուկ
2. Եգուեւիկա

3. Զաղիւ կամ Լաղք

4. Ճանիկա (Սամսոն)

ՎՐԱՍՏԱՆ

Վրաստան կը գտնուի Հայաստանի ձիւտ Հիւսիս-կողմը: Բնակիչներն են Վրացիները, որոնք կրօնական ու քաղաքական պատերազմներու մէջ — իբր գաւառականից — Հայոց թեւ թիկունք եղած և երբեմն ալ՝ տարաբախտօրէն՝ դաւաճանած են: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ ասոնց այբուբէնն ալ Ս. Մեսրոպ գտած է: Ժամանակաւորապէս հայոց հպատակ այս երկիրը՝ Վրաստան՝ այժմ Ռուսական գերիշխանութեան ներքեւ է, և Վրացիներն ալ բոլորովին ձուլուած են Ռուսերու մէջ: Իր գլխաւոր գաւառականները չորս հատ են՝

- | | |
|------------------------|---------|
| 1. Մծխեթա (մայրաքաղաք) | 3. Կորի |
| 2. Տփղիս կամ Թիֆլիս | 4. Թեկա |

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Հայաստան — հինաւուրց գոյութեան ընթացքին — վերջապէս ենթարկուելով քաղաքական բազմապիսի դիմադրուածներու՝ ընկճուեցաւ ու կորսնցուց իր անկախ կեանքի գերադաս ինքնուրոյնութիւնը: Արշաւոդ ազգերու հետ պատերազմիլ իր պարտքն եղաւ և յաղթուիլ՝ իր ճակատադիրը:

Այժմ կը գտնուի երեք խնամակալներու ձեռքը — Թուրքիա, Ռուսիա և Պարսկաստան — ու կը բաժնուի երեք մասերու:

1. Թրքահայաստան
2. Ռուսահայաստան
3. Պարսկահայաստան

1. ԹՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Թրքահայաստանի մէջ այժմ կը գտնուին հայկական ընդհանուր նահանգներէն հետեւեալները՝

1. Բարձր - Հայք
2. Զորրորդ Հայք
3. Աղձնիք
4. Տուրուբերան
5. Մոկք
6. Կորճէք կամ Կորդուք
7. Վասպուրական (փոքր մասը)
8. Տայք » »
9. Արարատ » »
10. Փոքր - Հայք
11. Միջագետք Հայոց
12. Կիլիկիա
13. Խաղախք

Վասպուրականի գաւառներէն հետեւեալները Օսմ. կառավարութեան կը վերաբերին՝

- | | |
|---------------|---------------|
| 1. Կուղանովիտ | 10. Երիթունիք |
| 2. Առքերանի | 11. Մարդաստան |
| 3. Դառնի | 12. Ակէ |
| 4. Բուժունիք | 13. Աղբակ Մեծ |

- | | |
|----------------|----------------|
| 5. Ռշտունիք | 14. Արտաշէղեան |
| 6. Բուդունիք | 15. Արտաւանեան |
| 7. Արճիշակովիտ | 16. Բաքան |
| 8. Աղովիտ | 17. Տոսպ : |
| 9. Անձեւացիք | |

Տայքի գաւառներէն Օսմ. կառավարութեան կը պատկանին՝ Ոքաղէ, Ագորդ և Ասեաց փոր :

Արարատի գաւառներէն հետեւեալներն Օսմ. կառավարութեան կը պատկանին՝

- | | |
|--------------|--------------|
| 1. Բասեան | 3. Ծաղկոսն |
| 2. Բազրեւանդ | 4. Կոզովիտ : |

Թրքահայաստանի յիշեալ 13 նահանգներն այժմ Օսմ. իշխանութեան ներքեւ բոլորովին ալլախոխուած՝ նոր աւանդներով կը ներկայանան՝ ինչպէս՝

- | | |
|----------------------|-------------------------------------|
| 1. Էրզրում | Մեծ Հայքէն կազմուած |
| 2. Վան | » » » |
| 3. Տիարպէքիք | » » » |
| 4. Մամուրէթ-իւլ-աղիզ | » » » |
| 5. Պիթլիս | » » » |
| 6. Սվազ | Հայաստանի մնացեալ նահանգներէն կազմ. |
| 7. Ատանա | » » » |
| 8. Էնկիւրիւ | » » » |
| 9. Տրապիզոն | » » » |
| 10. Հալէպ | » » » |

1. ԷՐԶՐՈՒՄ .— Սա կը պարունակէ Բարձր Հայքի և Արարատի, Տուրուբերանի և Տայքի փոքր մասերը : Կը գտնուի Ասիական Թուրքիոյ Հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Տրապիզոնի, Կովկասի, Պարսկաստանի, Վանի, Պիթլիսի, Տիարպէքիքի, Խարբերդի և Սվազի միջեւ :

Թիւ	Դաւառները	Թիւ	Դաւառակները
1.—	Էրզրում	1.—	Բաբերդ
	»	2.—	Բասենք
	»	3.—	Քլի
	»	4.—	Դերջան
	»	5.—	Քէսքիմ
	»	6.—	Սպեր
	»	7.—	Նամրվան
2.—	Երզնկա	1.—	Քէմախ
	»	2.—	Դուրուչայ
	»	3.—	Րէֆահիլէ
	»	4.—	Բուլումիք
3.—	Պայագլիտ	1.—	Տիատին
	»	2.—	Դարաքիլիսէ
	»	3.—	Ալաշկերա
	»	4.—	Անթապ(Դութաղ)
4.—	Խնուս		

2. ՎԱՆ .— Սա կը պարունակէ Վասպուրական և Մոկք նահանգները, ու կը գտնուի Էրզրումի, Պարսկաստանի, Մուսուլի, Տիարպէքիքի և Պիթլիսի միջեւ :

Թիւ	Դաւառները	Թիւ	Դաւառակները
1.—	Վան	1.—	Մամուտի
	»	2.—	Շատախ
	»	3.—	Ատիլճէվազ
	»	4.—	Կաւաշ
	»	5.—	Արճէշ

2.—	Հէքքեարի	1.—	Ճուլամերկ
»	»	2.—	Կաւար
»	»	3.—	Շէմոնան
»	»	4.—	Մամուրէթ-իւլ-Համիտ

3. ՏԻԱՐՊԷՔԻՐ. — Տիարպէքիր կը պարունակէ Աղձնիքը, ինչպէս նաև Մոկքի ու Տուրուբերանի փոքր մասերը: Կը գտնուի Խարբերդի, Էրզրումի, Պիթլիսի, Վանի և Հալէպի միջև:

Թիւ	Դաւառները	Թիւ	Դաւառակները
1.—	Տիարպէքիր	1.—	Սեվէրէք
»	»	2.—	Սիլվան
»	»	3.—	Լիճէ
»	»	4.—	Տիյրէք
»	»	5.—	Պէշլիրի
2.—	Մարտին	1.—	Մծբին = Նիսիպին
»	»	2.—	Ճէզիրէ
»	»	3.—	Միտիադ
»	»	4.—	Ունիյէ
3.—	Արղանամատէն	1.—	Բալու
»	»	2.—	Ջերմուկ

4. ՄԱՄՈՒՐԷԹ - ԻԻԼ - ԱՂԻՂ. — Խարբերդ կամ Մամուրէթ-իւլ-Աղիզ կը պարունակէ Չորրորդ Հայքը, Երրորդ ու Երկրորդ Հայքերու ալ փոքր մասերը: Կը գտնուի Սվազի, Էրզրումի, Տիարպէքիրի և Հալէպի մէջ-տեղ:

Թիւ	Դաւառները	Թիւ	Դաւառակները
1.—	Մամուրէթ-իւլ-Աղիզ	1.—	Արարկեր
»	»	2.—	Բեպան Մատէն
»	»	3.—	Ակն
»	»	4.—	Խարբերդ
»	»	5.—	Բէթուրքէ
2.—	Մալաթիա	1.—	Հիւանի Մանուր
»	»	2.—	Պէշէնի
»	»	3.—	Ազճէ տաղ
»	»	4.—	Գաթթա
3.—	Տէրսիմ	1.—	Մաղկերտ
»	»	2.—	Չարսանձագ
»	»	3.—	Չմշկածագ
»	»	4.—	Գըզըլ-քիլիսէ
»	»	5.—	Օվաճըզ

5. ՊԻԹԼԻԱ. — Պիթլիս կամ Բաղէշ կը պարունակէ Տուրուբերանի մեծ մասը և Աղձնիքի փոքր մասը: Կը գտնուի Տիարպէքիրի, Էրզրումի և Վանի միջև:

Թիւ	Դաւառները	Թիւ	Դաւառակները
1.—	Պիթլիս	1.—	Խլաթ = Ախլաթ
»	»	2.—	Խիզան
»	»	3.—	Մոտկան
2.—	Մուշ	1.—	Մանաղկետա
»	»	2.—	Պուլանդզ
»	»	3.—	Վարդօ
»	»	4.—	Սասուն
1.—	Սղերդ	1.—	Արվօ
»	»	2.—	Բրավադի

	»	3.—	Խարզան
	»	4.—	Շիրվան
4.—	Կէնճ	1.—	Ճապաղջուր
	»	2.—	Խուլը

6. ՍՎԱԶ.— Սվազ կը գտնուի Գաթթէմունիի, Տըրապիզոնի, Էրզրումի, Խարբերդի, Ատանայի և Էնկիււրիւյի սահմանները :

Թիւ	Գաւառները	Թիւ	Գաւառակները
1.—	Սվազ	1.—	Ազիզիյէ
	»	2.—	Պինեան Համիտ
	»	3.—	Թէնուս
	»	4.—	Եէնի խան
	»	5.—	Հաֆիք
2.—	Զարա	1.—	Տիվրիկ
	»	2.—	Տարէնտէ
	»	3.—	Կիւրիւն
	»	4.—	Գանդալ
3.—	Ամասիա	1.—	Մարգուան
	»	2.—	Վէզիր Բէօփրիւ
	»	3.—	Մէճիտ էօզիւ
	»	4.—	Լատիկ
	»	5.—	Հաւզա
	»	6.—	Սիմ-հաճի-քէօյ
4.—	Թոզատ	1.—	Արզա
	»	2.—	Զիլէ
	»	3.—	Նիկսար
5.—	Գարահիւսար շարզի	1.—	Սուչէհրի
	»	2.—	Համիտիյէ
	»	3.—	Բոյուլ հիսար
	»	4.—	Ալվէճրէ

7. ԱՏԱՆԱ.— Ատանա կը պարունակէ Կիլիկիոյ մեծ մասը : Կը գտնուի Սվազի, Էնկիւրիւյի, Հալէպի, Միջերկրականի և Գոնիայի սահմանները :

Թիւ	Գաւառները	Թիւ	Գաւառակները
1.—	Ատանա	1.—	Գարախաւու
	»	2.—	Համիտիյէ
2.—	Մէրսին	1.—	Տարսոն=Գարսուս
3.—	Ճէպլէի պէրէքէթ	1.—	Իսլանիյէ
	»	2.—	Բայաս
	»	3.—	Օսմանիյէ
	»	4.—	Խասա
	»	5.—	Պահճէ
4.—	Գօզան=Սիւս	1.—	Քարսիւլքատրիէ
	»	2.—	Հաճին
	»	3.—	Պիլան քէօյ
5.—	Իչիլի=Սէլէֆիէ	1.—	Արմենակ
	»	2.—	Մութ
	»	3.—	Կիւլնար
	»	4.—	Անամուր

8. ԷՆԿԻՒՐԻՒ.— Էնկիւրիւ կամ Գաղատիա կը պարունակէ Փոքր Ասիոյ կեդրոնը և Գաթթէմունիի, Սվազի, Ատանայի, Գոնիայի, Խիւսաւէնարիկեարի սահմանները :

Թիւ	Գաւառները	Թիւ	Գաւառակները
1.—	Էնկիւրիւ	1.—	Այաշ
	»	2.—	Պէյադադար
	»	3.—	Սիվրի հիսար
	»	4.—	Նալու խան
	»	5.—	Հայմանի

	»	6.—	Եապան Ապատ
	»	7.—	Մեխարիստան
	»	8.—	Պալա հրատար
	»	9.—	Գալէսիք
2.—	Եօզրատ	1.—	Ազատալ մատեն
	»	2.—	Պօղազիան
3.—	Գայտերի	1.—	Տէվէլու
4.—	Գըր շէհր	1.—	Քէսկին
	»	2.—	Մէճրտիյէ
	»	3.—	Ավանուս
5.—	Զօրում	1.—	Օսմանճըգ
	»	2.—	Սօնդուրու
	»	3.—	Իսկիլիպ

9. ՏՐԱՊԻԶՈՆ.— Տրապիզոն կը գտնուի Փոքր Ասիոյ Հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Գասթէմունիի, Սեւ ծովու, Կովկասի, Էրզրումի և Սվազի սահմանները :

Թիւ	Գաւառներ	Թիւ	Գաւառակներ
1.—	Տրապիզոն	1.—	Օրատու
	»	2.—	Կիրատոն
	»	3.—	Թիրէպուլի
	»	4.—	Քիւրիլի
	»	5.—	Վազֆ քէպիր
	»	6.—	Ագճէապատ
	»	7.—	Սիւմէնէ
	»	8.—	Օֆ
2.—	Լազիստան=Րիզէ	1.—	Աթինա
	»	2.—	Խուբա
3.—	Կիւմիւշխանէ	1.—	Քիւքիտ

Կիւմիւշխանէ

2.—

Շիրան

»

3.—

Տուրուլ

10. ՀԱԼԷՊ.— Հալէպ կը գտնուի Ասորիքի Հիւսիս-ասյին կողմը՝ Սվազի, Խարբերդի, Տիարպէքիւրի, Զորի, Սուրիոյ, Պէյրութի, Միջերկրականի և Ատանայի սահմանները :

Թիւ	Գաւառներ	Թիւ	Գաւառակներ
1.—	Հալէպ	1.—	Այնթապ
	»	2.—	Քիլիս
	»	3.—	Անթաքիա
	»	4.—	Իսքէնաէրուս
	»	5.—	Պիլան
	»	6.—	Խարիւմ
	»	7.—	Ճէսը-Շաֆուր
	»	8.—	Էսիպ
	»	9.—	Մաարէթիւնաման
	»	10.—	Պապճէպուլ
	»	11.—	Մէնիճ
	»	12.—	Ճէպէլը սէման
	»	13.—	Րէքա
2.—	Մադաշ	1.—	Ունիւտ = Չէլթուս
	»	2.—	Ալպիսթան
	»	3.—	Էնաէրուս
	»	4.—	Պազարճըգ

1. ՌՈՒՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ռուսահայաստանի մէջ այժմ կը գտնուին հայկական շնորհանուր նահանգներէն հետեւեալները՝

1. Վասպուրական (փոքր մասը)
2. Սիւնիք
3. Արցախ
4. Փայտակարան (փոքր մասը)
5. Ուտի
6. Գուգարք
7. Տայք (մեծ մասը)
8. Այրարատ (մեծ մասը)
9. Աղուանք

Վասպուրականի գաւառներէն Ռուսաստանի կը պատկանին՝ Գողթն, Նախիջևան և Մարանդ:

Փայտակարանի գաւառներէն հետեւեալները Ռուսական պետութեան կը պատկանին՝

- | | |
|-------------------------|------------|
| 1. Վարդանակերտ | 5. Աթլի |
| 2. Եօթը Փորակեան Բազինք | 6. Բազաւան |
| 3. Աւոսպիժան | 7. Ալեւան |
| 4. Հանի | |

Տայքի գաւառներէն՝ հետեւեալները կը պատկանին՝

- | | |
|----------------|----------|
| 1. Կող | 4. Զակք |
| 2. Բերդացիոր | 5. Բուխա |
| 3. Պարտիզացիոր | 6. Կափոր |

Այրարատի գաւառներէն՝ հետեւեալները կը պատկանին՝

- | | |
|---------------|-----------------|
| 1. Գարեղեանք | 9. Մասիացոսն |
| 2. Արեղեանք | 10. Աշոտք |
| 3. Վահեւունիք | 11. Նիզ |
| 4. Արշարունիք | 12. Կոտայք |
| 5. Շիրակ | 13. Մազազ |
| 6. Վանանդ | 14. Վարաժնունիք |
| 7. Արազածոսն | 15. Ոստան |
| 8. Զակատք | 16. Դուին |

Ռուսաստանի Անդրկովկաս կոչուած ցամաքամասն ալժմ իր մէջ պարունակելով Կողքիսի, Վրաստանի, Աղուանիստանի և Ռուսահայաստանի նահանգները՝ կը բաժնուի ութը նահանգամասերու՝ որոնց անուններն են՝

1. Թիֆլիզ
2. Խուսթայիս
3. Եղիսարէթուպոլ
4. Պազու
5. Տաղստան
6. Երևան
7. Կարս
8. Պաթում

1. ԹԻՖԼԻԶ		2. ԽՈՒՍԹԱՅԻՍ	
Թիւ	Դիխաւոր գաւառները	Թիւ	Դիխաւոր գաւառները
1.	Թիֆլիզ	1.	Խուսթայիս
2.	Մցխիթա	2.	Բոթի
3.	Արտանուշ		
4.	Արտահան		
5.	Լուի		
6.	Ախլցիսա		
7.	Ախալքալաք		
8.	Շուլալէր		
9.	Թելաւ		
10.	Սիկնաղ		

3. ԵՂԻՍԱՐԷԹՈՒՊՈԼ		4. ՊԱԳՈՒ	
Թիւ	Դիխաւոր գաւառները	Թիւ	Դիխաւոր գաւառները
1.	Եղիսարէթուպոլ	1.	Պազու

- | | |
|--------------|-----------|
| 2. Նուխի | 2. Շամախի |
| 3. Շուշի | |
| 4. Զանկէզուր | |

5. ՏԱՂԱՏԱՆ	6. ԵՐԵՒԱՆ
Թիւ Գլխաւոր գաւառները	Թիւ Գլխաւոր գաւառները
1. Տարբանդ կամ Տէրպէնդ	1. Երեւան
	2. Վաղարշապատ
	3. Նոր Պայտղիտ
	4. Կաղզուան
	5. Կողբ
	6. Իկտիր
	7. Նախիջեւան
	8. Զուղա
	9. Օրտուպատ
	10. Ագուլիս

7. ԿԱՐՍ	8. ՊԱԹՈՒՄ
Թիւ Գլխաւոր գաւառները	Թիւ Գլխաւոր գաւառները
1 Կարս	1 Պաթում
2 Աղեքսանդրուպոլ կամ Կիւմրիւ	2 Արդուին

3. ՊԱՐՍԿԱԶԱՅԱՏԱՆ

Պարսկահայաստանի մէջ այժմ կը գտնուին հայկական ընդհանուր նահանգներէն հետեւեալները՝

1. Վասպուրական (մեծ մասը)

2. Պարսկահայք
3. Փայտակարան (մէկ մասը)
4. Ատրպատական :

Վասպուրականի գաւառներէն հետեւեալները Պարսկաստանի կը պատկանին՝

- | | |
|----------------|------------------|
| 1. Առնոյտան | 9. Պարունիք |
| 2. Ատրպատունիք | 10. Գուկան |
| 3. Արտաղ | 11. Աղուանդուտ |
| 4. Անձախաձոր | 12. Պատսպարունիք |
| 5. Թոռնաւան | 13. Գաբիթեան |
| 6. Ճուաշուտ | 14. Գաղրիկեան |
| 7. Կրճունիք | 15. Տանկրիայն |
| 8. Մեծնունիք | 16. Վրնձունիք : |

Փայտակարանի գաւառներէն՝ հետեւեալները կը պատկանին՝

- | | |
|----------------|-------------------|
| 1. Հրաքոտպերոժ | 3. Բաղանուտ |
| 2. Ռոսիրադա | 4. Սպանդարանդերոժ |

5. ՈՐՄԱՂԱՅԵՐՈժ

Պարսկահայաստանի մէջ, Ներկայիս, կը գտնուին նոր անուններով կարգ մը հայաչափ գլխաւոր քաղաքներ, որոնք են՝

- | |
|--------------|
| 1. Նոր-Զուղա |
| 2. Մարանդ |
| 3. Խոյ |
| 4. Սպամաստ : |



ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ

ՀԱՅ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ ԵՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ներկայիս, Հայերը, ճակատագրի դժբախտ բերումով, իրենց հայրենիքէն հեռացած ու ցրուած են աշխարհի չորս ծագերը: Ասոր պատճառն ու կրիք է՝ նախ՝ արհեստով կամ վաճառականութեամբ զբաղելու համար Հայաստանէն գաղթած են, երկրորդ՝ բարբարոս ազգերու անխնայ զերկտրութեամբ, իսկ երրորդ՝ կեանքի, խնչքի և պատիւի անպատշաճ անտէրութիւնով: Այնպէս որ, հինէն ի վեր, անոնք կազմած են արդէն մեծ ու փոքր գաղութներ, որոնք զխաւորաբար հեռուեցնելն են:

Ա. Պարսկաստանի գաղութը, ուր հայերը հաստատուած են Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն յետոյ, մանաւանդ ժէ. դարուն՝ յանձին Շահ Աբբասի: Հոս անոնք մեծ մասով ձուլուած՝ վաճառականական աշխատու գիրքեր գրուած են:

Բ. Եգիպտական գաղութը, ուր է. դարէն սկսեալ՝ Արարնէրու բռնութեամբ՝ գաղթած և այժմ կարեւոր ասպարէզներու տիրացած են:

Գ. Իսպանական գաղութը, ուր հայերը Ռուբինեանց չրջանէն ի վեր բնակութիւն հաստատած են: Հոն անոնք թէև նշանաւոր առեւտրականներ հանդիսացան և սակայն, դժբախտաբար, ձուլուեցան և օտարացան: Վենետիկի մէջ հաստատուած Միլիթարեան Միարանութիւնը շատ նշանաւոր է, որպէս հայ ինքնուրոյն քաղաքակրթութեան արժանաւորապէս սատարող:

Դ. Խրիմի գաղութը, ուր հայերը — Միջին դարէն սկսեալ — բազմացան և նշանակելի զիրքերու տիրացան,

իրը ընդունակ առեւտրականներ:

Ե. Թրանսիլվանիոյ գաղութը, զոր — 1671 էն ի վեր — չէնցուցին իրենց բազմապիսի ընդունակութիւններով: Ստացան առեւտրական ու քաղաքական կարեւոր առանձնաշնորհումներ:

Զ. Լիհաւանի գաղութը, ուր — Բագրատունեաց իշխանութեան կործանումէն յետոյ՝ Ալբասլանի ժամանակ՝ հայերը հետզհետէ բազմացան և նոյն իսկ յաջողեցան տեսակ մը ինքնավարութիւն հաստատել իրենց համար: Սակայն, ի վերջոյ, լատին կղերներու մեքենայութեամբ, դարձան պապականներ և ձուլուեցան մեծ մասով:

Է. Հնդկաստանի գաղութը, որ դուրս բերաւ հայ ականաւոր վաճառական-դրամատէրներ: Ասոնք, ծայր աստիճան հայրենասիրութեամբ, բազմանքն ունեցան Հայաստանը դրամով գնելու: Իրենցմէ երկուքը Վենետիկի մէջ մէկ մէկ վարժարաններ բացին, որոնք յետոյ — 1870 ին — միացան և կոչուեցան Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարան՝ իրենց հիմնադիր բարերարներուն անունով: Հնդկաստանի մէջ էր որ հայերէն անդրանիկ թերթը՝ Ազգարար՝ լոյս տեսաւ Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեանի խմբագրութեամբ:

Այս գաղութներէն դատ այժմ կան նաև Ռուսիա, Ամերիկա, Անգլիա, Աւստրիա, Ռումանիա, Ֆրանսա, Պուլլարիա և այլն, որոնց մէջ բնակութիւն հաստատած են հայ ստեւարութիւ վաճառականներ, արհեստաւորներ ու մտաւորականներ:

ՀԱՅՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՍՏ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒ

Ռուսաստան

1.600.000

Ամերիկա

60.000

Հնդկաստան	20.000
Պարսկաստան	40.000
Եգիպտոս	40.000
Աւստրիա	10.000
Ռուսիան	3.000
Ատանա և Միջագետք	450.000
Կ. Պոլիս	420.000
Կարին	215.000
Վան	185.000
Պիթլիս	180.000
Խարբերդ	168.000
Տիարպէթեր	105.000
Սվազ	165.000

Ընդհ. գումար 3.661.000

ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵՍԻՆ

Աթոռ էջմիածնի	1.757.900
Աթոռ Կիլիկիոյ	312.200
Աթոռ Աղթամարի	95.500
Աթոռ Երուսաղէմի	7.500
Աթոռ Կ. Պոլսոյ	1.481.350

Ընդհ. գումար 3.654.450

ՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՎԻՏԱԼ ԵՒ ԷԼԻԶԷ ՌԸՔԼԻԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ

Օամ. Ասիա	1.333.779
Օամ. Եւրոպա	250.000
Ռուսահայաստան	1.500.000
Պարսկահայաստան	150.000
Ռուրի երկիրներ	60.000

Ընդհ. գումար 3.293.779

ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ՀԱՅ ՍԶԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՍՍՏԱՆԻ ՉՈՐՄ ԳԼԽԱՌՈՐ ՄԱՍԵՐԸ

- 1.— Մեծ Հայք
- 2.— Փոքր Հայք
- 3.— Միջագետք Հայոց
- 4.— Կիլիկիա

ՀԱՅ ՍԶԳ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՅ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

- 1.— Հայկազունց Իշխանութիւն 2350-149 (Ք. Ա.) Աւանդական
- 2.— Արշակունեաց » 149 (Ք. Ա.)-432 (Ք. Վ.)
- 3.— Մարզպան-Ոսիկանաց » 432-885 (Ք. Վ.)
- 4.— Բագրատունեաց » 885-1046 (Ք. Վ.)
- 5.— Ռուրիկանց » 1080-1375 (Ք. Վ.)
- 6.— Անիշխանութիւն 1375-1914 (Ք. Վ.)

Պատմական

1. ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.—

- 1.— Տանուտէրական նահապետութիւն (2350-2000) .—
Հայկ, Արմենակ, Արամայիս, Ամասիա:
- 2.— Զինուորական նահապետութիւն (2000-870) .—
Արամ, Արա, Զարմայր:
- 3.— Թաղաւորութիւն (870-149).— Պարոյր, Տիգրան
Ա. Վահագն, Վահէ (վերջ հայկազանց իշխանութիւն):

2. ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ.—

1. Աղառ թաղաւորութիւն (149-3).— Վաղարշակ Ա.
Արշակ Ա. Արտաշէս Ա. Մեծն Տիգրան:
- 2.— Հարկատու թաղաւորութիւն (3-432).— Արգար, Անանուհ, Սանատրուկ, Արտաշէս Բ. Խոսրով Մեծ,

Մեծն Տրդատ, Ս. զրիգոր Լուսաւորիչ (Քրիստոնէ-
ութեան մուտքն ի հայս), Ս. Ներսէս, Վառձա-
պուհ, Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ (հայ գրի գիւտը), Ար-
տաշիր, (կործանում Արշակունեաց իշխանութեան):

3. ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. — Մարգպանաց իշխանութիւն (433 - 694). — Վահ
Միհր Շապուհ, Վասակ, Վարդան Մամիկոնեան
(վարդանանց պատերազմը), Վահան, Սահակ Բագ-
րատունի:
2. — Ոստիկանաց իշխանութիւն (694-885). — Ապստոլլան,
Բէշիա, Կալմ, Աշոտ Բագրատունի, Մոհմատ, Պէ-
քիր, Հասան, Եգիտ:

4. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ (885 — 1046)

Աշոտ Ա. Սմբատ Ա. Աշոտ Բ. Երկաթ, Աշոտ Գ.
Ողորմած, Գագիկ Ա. Գագիկ Բ. (Անիի կործանում և
Բագրատունեաց իշխանութեան վախճանը):

Յոյներու և Պարսիկներու գերիշխանութիւն (1046-
1080): —

5. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. — Ժամանակ գրաւման (1080-1137). — Ռուբէն Ա.
Կոստանդին Ա. (խաչակիրներու արշաւանքը), Թորոս
Ա. Լեւոն Ա.:
2. — Ժամանակ վերագրաւման (1144-1199). — Թորոս
Բ. Մլէհ, Ռուբէն Բ. Լեւոն Ա.:
3. — Ժամանակ թագաւորութեան (1199-1342). — Լեւոն
Բ. Ս. Ներսէս Շնորհալի, Հեթում Ա. Լեւոն Գ.

Հեթում Բ. Լեւոն Գ. Օշին, Լեւոն Ե.:

4. — Լուսինեան թագաւորներ (1342-1375). — Յովհան-
նէս, Գուխտն, Կոստանդին Գ. Կոստանդին Գ.
Լեւոն Զ. մեծագործ (Ռուբինեանց թագաւորու-
թեան կործանում):

6. ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. — Հին Ժամանակ (1046-1468). — Գոնիայի Աեւթուգ-
ներ, Մոնկոյներ, Եգիպտական Մամուզներ, Թա-
թարներ՝ Ճինկիդիսան և Լէնկիթիուր (1387): Հայ
կաթողիկոսութեան տեղափոխումը Կիլիկիայէն Էջ-
միածին 1441ին:
2. — Միջին Ժամանակ (1468-1746). — Օսմանցիներու ար-
շաւանքն ի հայս. — Հայ պատրիարքութիւն (1461). —
Հայ տպագրութիւն (1513). — Պարսկական արշա-
ւանք՝ Շահ Աբրահամ 1603ին. — Խամսայի կամ Ղա-
րապաղի Հայ Մելիքութիւնը (1698-1711). — Դա-
ւիթ բէկ և Իսրայէլ օրի: Հայ Մխիթարեաններ (1701):
3. — Նոր Ժամանակ (1746-1914). — Հայաստանի բա-
ժանումը. — Միարաններ, Հայ Հռովմէականներ
(1830). — Հայ գաղթականներ (1830). — Թաւրիմաթ
(1839). — Հայ բողոքականներ (1850). — Ազգ. Սահ-
մանագրութիւն (1860 Մայիս 24). — Զէյթունի ա-
պստամբութիւնը (1862). — Թրքահայ, Ռուսահայ և
Պարսկահայ գաղթականներ. — Արեւելեան պատե-
րազմ (1877). — Հայկական յեղափոխութիւն (1887)
Գումգաբուի ցոյցը (1890). — Սասունի Ա. ապրա-
տամբութիւնը (1894). — Մայիսեան ծրագիր (1895). —
Զէյթունի Բ. ապստամբութիւնը (1895). — Պանքա-
յի գրաւումը (1896). — Հայկական կոտորածներ
(1895-1896). — Սասունի Բ. ապստամբութիւնը
(1904). — Սուլթանին մահափորձը (1905). — Օսմ.
սահմանադրութեան հռչակում (1908 Յուլիս 11). —
Կիլիկիոյ կոտորածը (1909 Մարտ 31). — Հայկական
խնդիր. — Բարենորոգումներու ծրագիր ու Եւրոպա-
կան Քօնթրոլ Հայաստանի վրայ (1914):

ՓԼՈՒԽ Փ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՍԽԱՐԱՆ

ԱՂՐԻՐՆԵՐ

Էջ՝ 3—5

Էջ՝ 7—8

ՓԼՈՒԽ Ա.

ԲՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հայաստանի տեղը. — Դիրքը. — Կլիման. — Սահմանը. — Լեռները. — Հրաբուխները. — Լեռնադաշտերը. — Դեժերը. — Լիճերը. — Կղզիները. — Զերմուկները:

Էջ՝ 9—17

ՓԼՈՒԽ Բ.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հանքային հարստություն. — Բուսային հարստություն. — Կենդանային հարստություն:

Էջ՝ 18—22

ՓԼՈՒԽ Գ.

ԲՍՂԱԲՈՎԹԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հայաստանի բնակչությունը. — Կրթությունը. — Լեզու. — Գրականությունը. — Կառավարական ու ընկերային կազմը. — Արհեստ, արուեստ եւ վաճառականություն:

Էջ՝ 23—43

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Հայաստանի ֆաղափային բաժանումը նախաբնիկ-խաղբեաններու շրջանին. — Հայաստանի ֆաղափային բաժանումը մինչեւ Ի. դար. — Հայաստանի ֆաղափային ժամանակակից բաժանումը:

Էջ՝ 44—103

ՅԱԻՆՈՒԱԾ

Հայ նշանաւոր գաղութներ եւ վիճակագրություն

Էջ՝ 104—106

Դասակարգություն եւ անփոփոխ հայ ազգ. պատմություն

Էջ՝ 107—109

Բովանդակություն

Էջ՝ 110—111

Վերիպակ

Էջ՝ 112



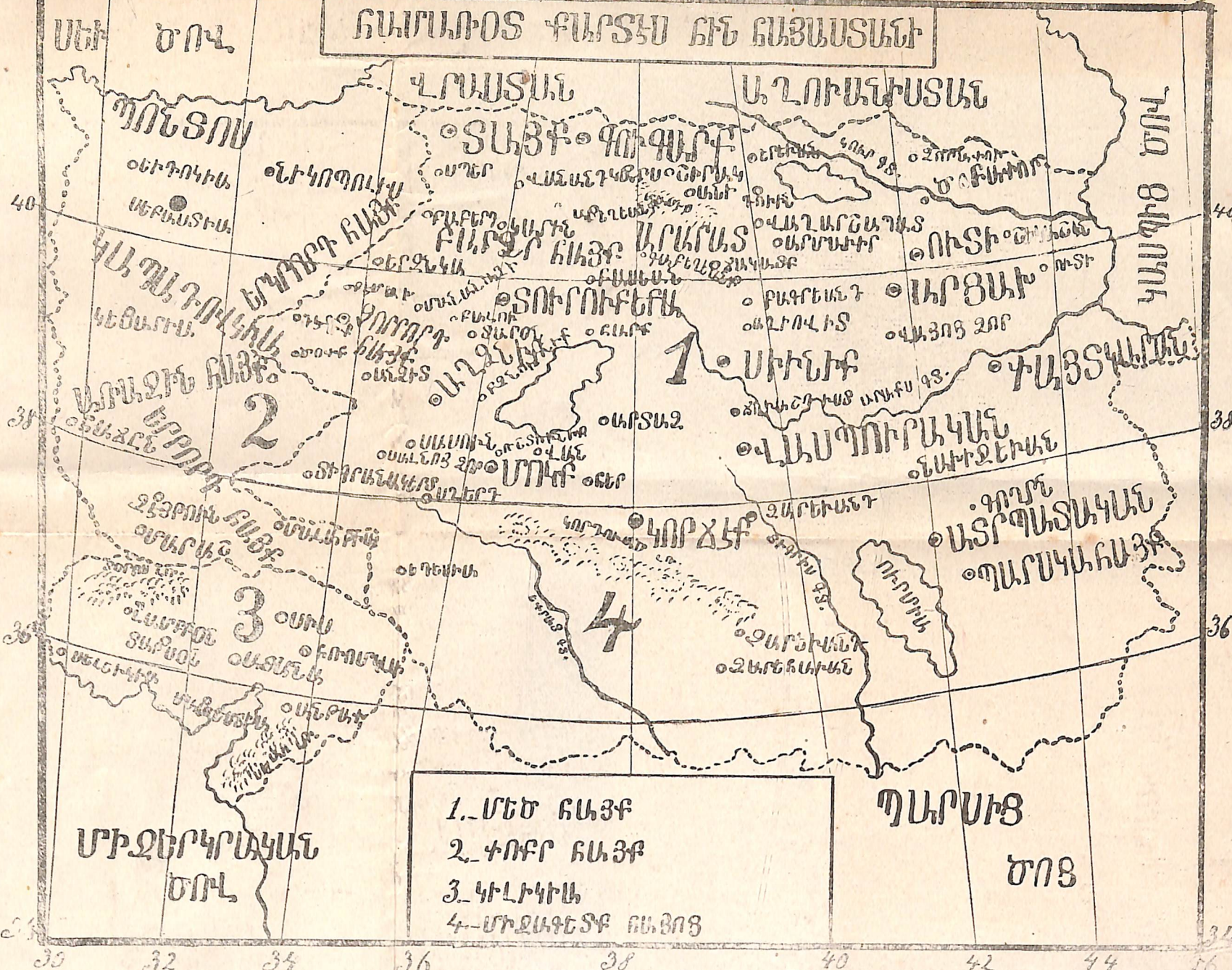
ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Շիտակ
15	20	ամենեմեծ	ամենամեծ
38	7	վրեժառու	վրիժառու
55	19	կիզան	կոզան
55	23	Առանձակ	Առանձնակ
56	10	Վերջին	Վերին
56	25	Վերին	Վերին
57	14	Չարհաւան	Չարհաւան
57	15	Չարսանդ	Չարեւանդ
59	9	Գուկան Չորս	Գուկան = Չորս
77	1	Գաւառակներ	ղաւառներ
96	24	Արսլա	Էրսլա



30 32 34 36 38 40 42 44 46

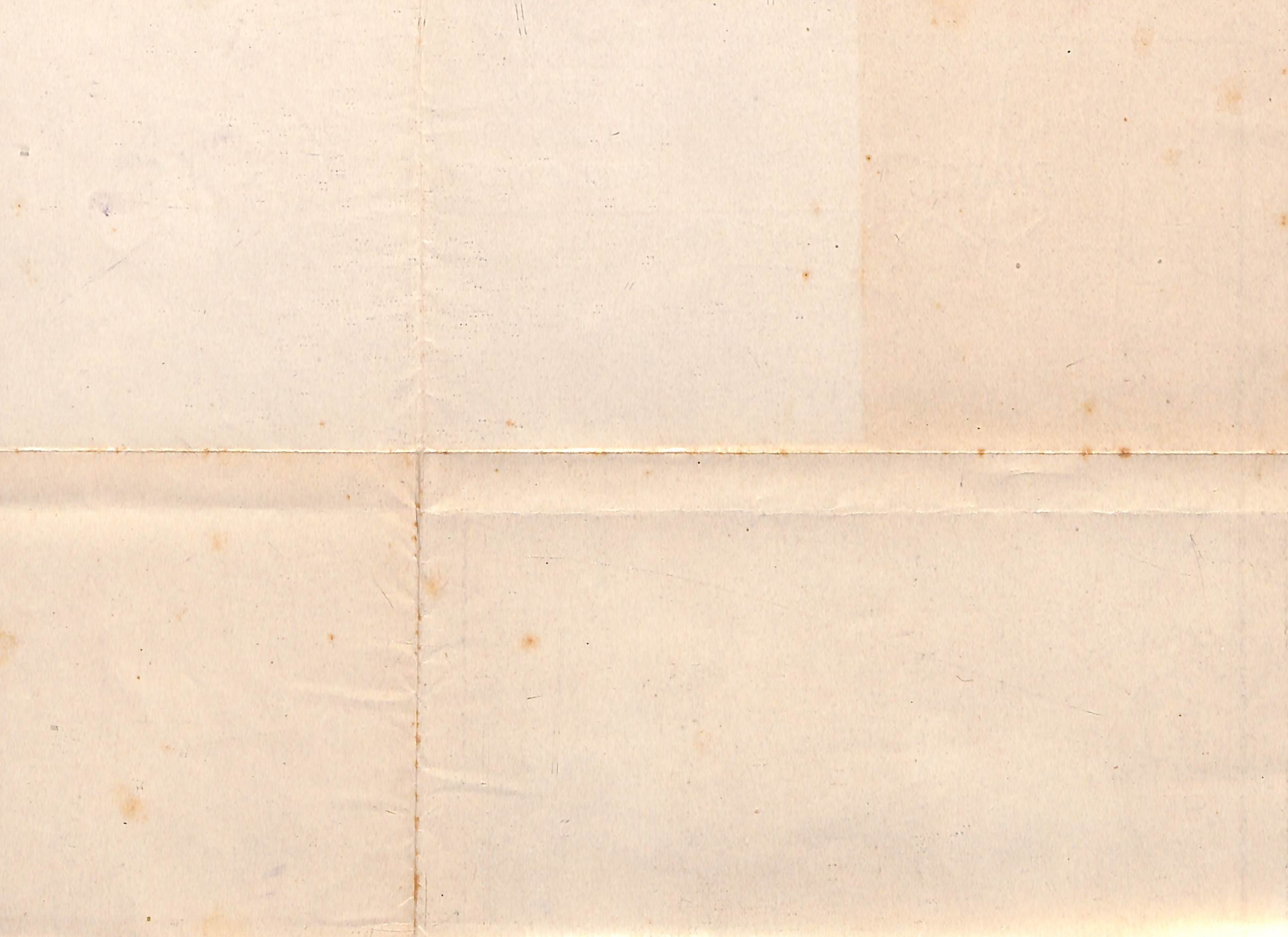
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՓԱՐՏԻՆԱԿԱՆ ԵՐԵՐԱՆՈՒՄՆԵՐ



1. Մեծ հանգի
2. Կոխի հանգի
3. Կիլիկիա
4. Միջագետքի հանգի

ՊԱՐՏԻՆ

ԾՈՑ





Դիմել հեղինակին

Մարզուհան՝ Ս. Սահակեան *Pasus*ի վարժարան

مرزفون ارمنی اعدادی مکتبنده معلم او حانس مغمونی

Hovhannaiss Meghmouni - Merzifoun

ԳԻՆ 4 Ղ.Ղ.